

UITBREIDING EN NIEUWBOUW VAN DE TWEEDE KAMER cultuurhistorisch onderzoek

Wijnand Galema Architectuurhistoricus

INHOUD

1. Introductie	2
2. Voorgeschiedenis	4
3. Prijsvraag nieuwbouw	7
4. Opdracht Pi de Bruijn	10
5. Ruimtelijke opzet	12
6. Architectonische uitwerking	16
7. Interieur	19
8. Monumentale kunst	23
9. Typologie en representatie	26
10. Gebruiksgeschiedenis	28
11. Cultuurhistorische waardering	31
12. Waardering per schaalniveau	32
13. Waardering per onderdeel	33
14. Waardestellingskaarten	35
15. Bronnen	48

1. Introductie

De Rijksgebouwendienst, de voorloper van het Rijksvastgoedbedrijf, heeft in 2010 opdracht verstrekt aan De Fabryck - Bureau voor Gebouwhistorisch Onderzoek, om een demarcatieonderzoek uit te voeren naar het Binnenhofcomplex in Den Haag. Dit complex vormt sinds eeuwen het politieke hart van ons land, als de plek waar regering en parlement hun zetel hebben. Het Binnenhof bestaat uit een conglomeraat van uiteenlopende gebouwen en bouwdelen uit verschillende periodes, dat grotendeels tot rijksmonument is aangewezen en tot het beschermd stadsgezicht Centrum behoort. Het demarcatieonderzoek van De Fabryck richt zich op deze historische bebouwing. Het bouwdeel van voormalig Hotel Central is buiten deze onderzoeken gehouden en wordt ook in dit rapport niet behandeld.

Tussen deze historische bebouwing bevindt zich de nieuwbouw van de Tweede Kamer, dat werd opgeleverd in 1992. Dit complex, bestaande uit de plenaire zaal, zalen voor commissievergaderingen, een perstoren en een publiekshal, is zorgvuldig ingepast tussen de historische bebouwing, maar behoort niet tot de beschermde onderdelen van het complex, evenals Hotel Central. Om die reden is dit gedeelte van het Binnenhofcomplex in het onderzoek van De Fabryck buiten beschouwing gelaten. Met het oog op de Objectvisie Binnenhof die momenteel door het Rijksvastgoedbedrijf wordt opgesteld, is er toch behoefte ontstaan aan een waarderend onderzoek naar de bouwhistorische en architectuurhistorische waarden van het gebouw. In oktober 2014 is aan Wijnand Galema Architectuurhistoricus opdracht verstrekt voor het uitvoeren van een dergelijk onderzoek, waarvan de resultaten in deze rapportage bijeengebracht zijn.

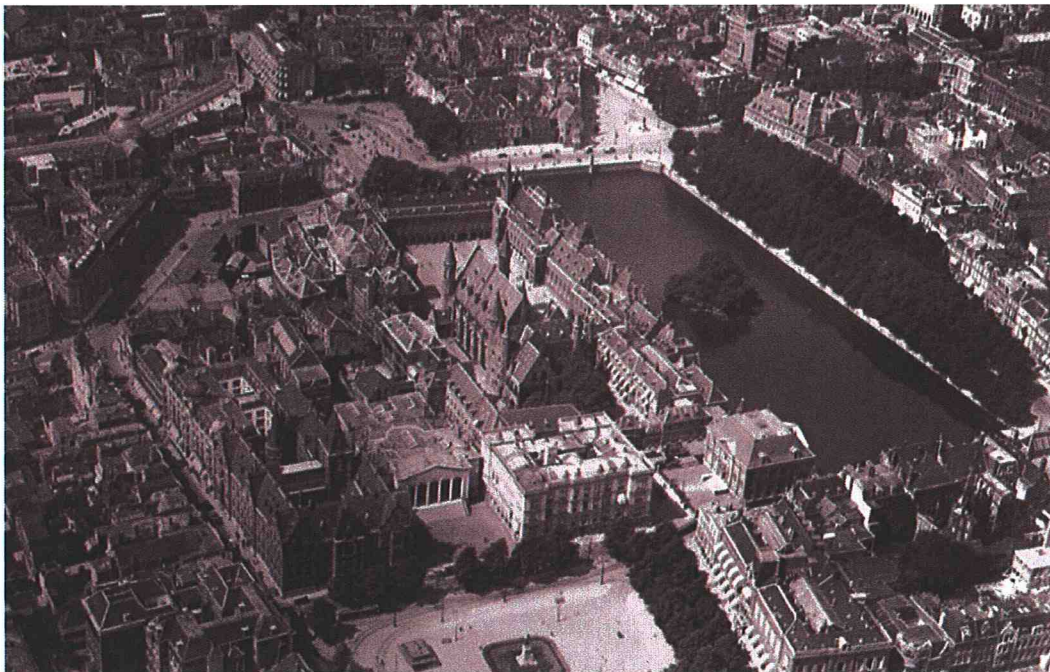
Het onderzoek richt zich op de ruimtelijke en architectonische essentie van het complex, en is gebaseerd op veldwerk, archief- en literatuuronderzoek. Hiervoor is onder andere gebruikgemaakt van de projectdossiers uit het archief van de Rijksgebouwendienst in Den Haag en documentatie in Het Nieuwe Instituut in Rotterdam. Het veldwerk op locatie heeft plaatsgevonden op 15 november 2014. Tijdens deze opname zijn vrijwel alle gebouwdelen en vertrekken bezocht, met uitzondering van enkele op dat moment in gebruik zijnde commissievergaderzalen. Daarnaast zijn niet alle afzonderlijke kelder-, opslag- en technische ruimtes bezocht, aangezien deze niet tot de publiek toegankelijke delen behoren en een overwegend utilitair karakter hebben.

Hoewel voldoende literatuur over het gebouw voorhanden is, wordt hierin vooral veel informatie gegeven over de aanloop naar het ontwerp en de bouw de nieuwe Tweede Kamer. Aan de totstandkoming ging een langdurig proces vooraf dat in hoge mate werd beheerst door een mislukte prijsvraag. Daarnaast biedt het recente bouwjaar en de uniciteit van het gebouw - er is maar één parlamentsgebouw in Nederland - weinig aanknopingspunten voor historische reflectie of positionering in de Nederlandse architectuurgeschiedenis. Een breed en algemeen toegepast waarderingskader voor gebouwen uit deze periode ontbreekt en referentieprojecten bestaan niet of nauwelijks. Dat maakt het vaststellen van de architectuurhistorische betekenis van het complex enigszins precair. Desalniettemin is op basis van de huidige, beschikbare kennis een waardestelling opgesteld. De monumentwaarden zijn vastgelegd op waarderingskaarten volgens de Richtlijnen Bouwhistorisch Onderzoek 2009, zoals die door het Rijksvastgoedbedrijf in samenwerking met de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed zijn opgesteld.

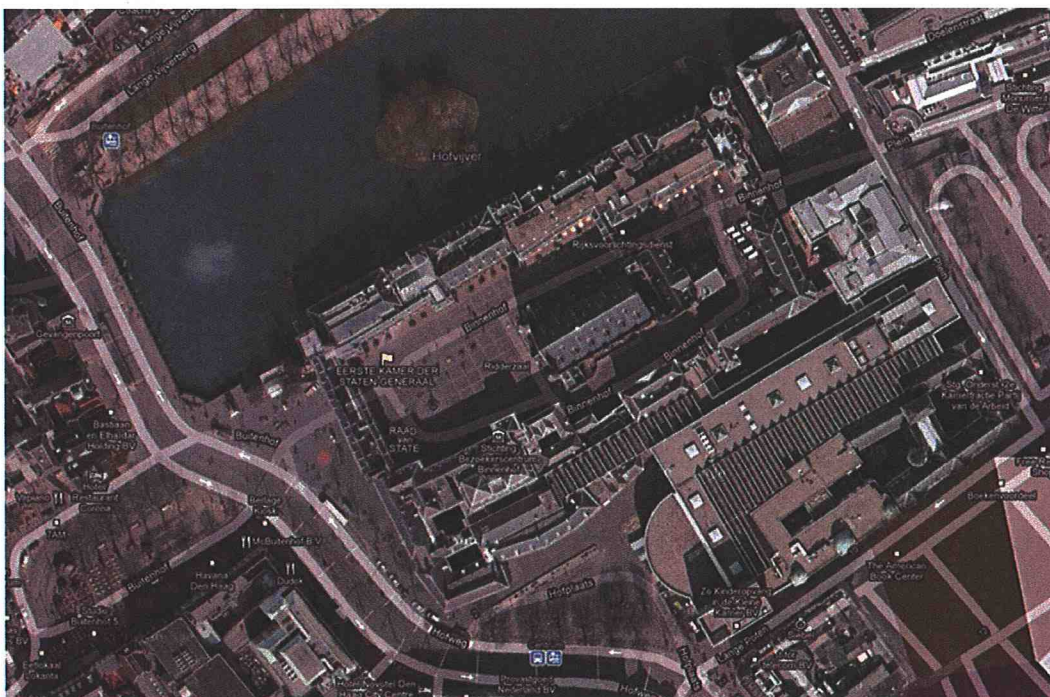
In dit onderzoek, uitgevoerd door architectuurhistoricus Wijnand Galema, met medewerking van [REDACTED] wordt als eerste ingegaan op de achtergronden van het ontstaan van de nieuwbouw, gevolgd door de stedenbouwkundige context. Daarna komende ruimtelijke en architectonische aspecten aan bod en wordt ingezoomd op het interieur en de toepassingen van beeldende kunst. Tenslotte gebouw geplaatst in de ontwikkeling van parlamentsgebouwen de ons omringende landen. Het rapport eindigt met een toelichting op

de waardering, die vervolgens per schaalniveau en per gebouwdeel in tekst wordt uitgelegd en vervolgens op kaarten wordt weergegeven.

Wijnand Galema, architectuurhistoricus
Rotterdam, 17 maart 2015

Afb.1 Luchtfoto Binnenhof, 1926 (bron: De Fabryck).

Afb.2 Satellietopname Binnenhof, 2014 (bron: Google Maps).

2. Voorgeschiedenis

Het huidige Binnenhofcomplex is ontstaan rondom het paleiscomplex van de graven van Holland, dat zijn oorsprong vindt in de dertiende eeuw. De ommuring van het complex is door de eeuwen heen geleidelijk vervangen door gebouwen voor de huisvesting van stadhouders, regeringscolleges, overheidsinstellingen en departementen. Deze zijn gegroepeerd rondom een plein, het Binnenhof, dat vanuit de omringende stad bereikbaar is door drie toegangspoorten: de Grenadierspoort, de Stadhouderspoort en de Hofpoort. Centraal op het Binnenhof bevindt zich de Ridderzaal, onderdeel van het oorspronkelijke grafelijk paleis, met de kenmerkende ronde hoektorens en de achterliggende Rolzaal, het oudste gebouw op het Binnenhof. De bebouwing rondom het plein dateert van verschillende periodes en is in uiteenlopende bouwstijlen uitgevoerd.

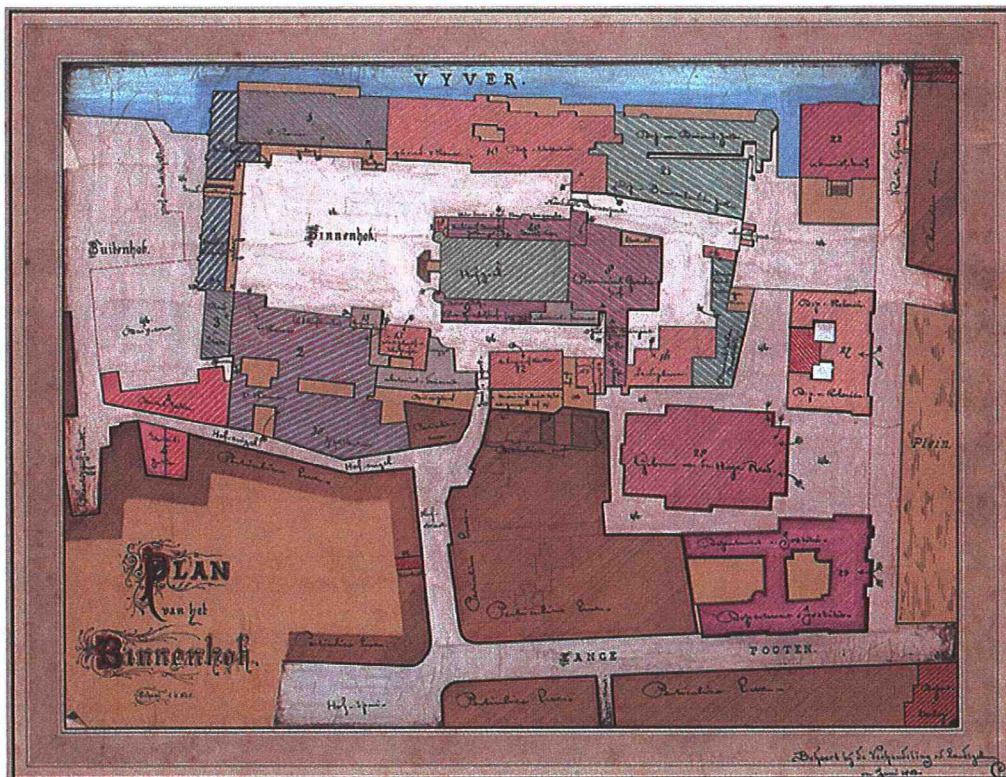
In de vleugel aan de zuidkant van het plein, gebouwd in de periode 1777-1793 als uitbreiding van het stadhouderlijk kwartier, bevindt zich de zogenaamde balzaal. Deze werd vanaf de vorming van het Koninkrijk der Nederlanden in 1815 gebruikt voor de verenigde vergadering van de Staten Generaal. Als eis van de Belgische afgevaardigden bestond die vanaf dat moment uit een tweekamerstelsel. De Eerste Kamer, die aanvankelijk voor zijn vergaderingen de Rooksalon gebruikte, werd in 1849 medegebruiker van de oude Statenzaal van de provincie Holland. In deze monumentale zaal, in 1650 gebouwd naar ontwerp van de befaamde architect Pieter Post en gelegen aan de overzijde van het plein, komt de Eerste Kamer tot op de dag van vandaag bijeen.

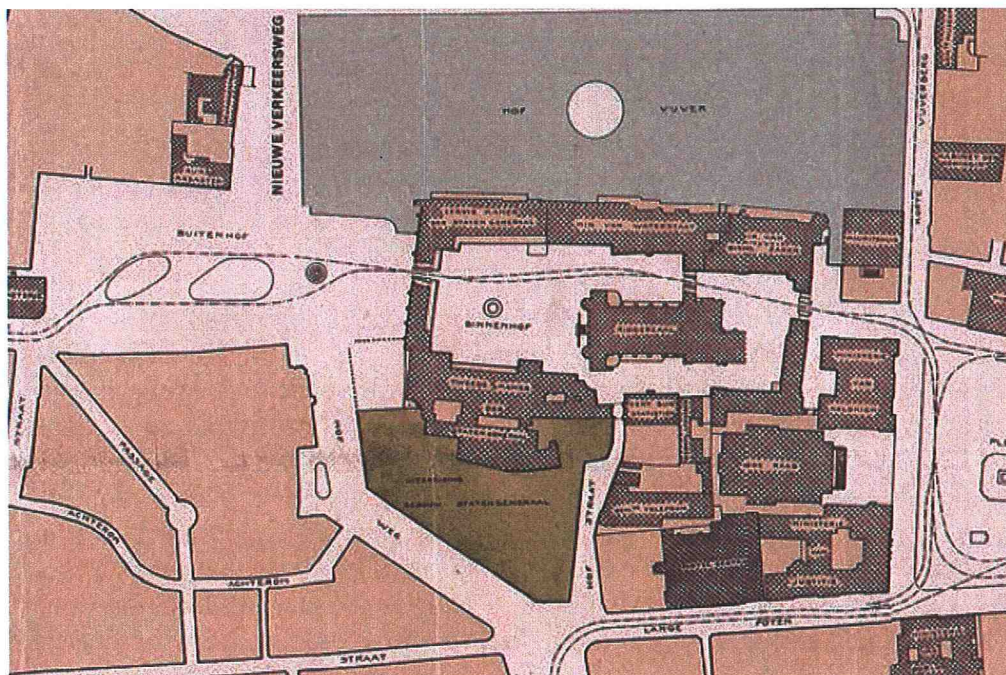
Afb.3 voormalig stadhouderlijk kwartier aan het Binnenhof in 1937, het gebouw waarin de plenaire vergadering van de Tweede Kamer tot 1992 bijeen kwam (bron: De Fabryck).

De Tweede Kamer zou tot de oplevering van de nieuwbouw in 1992 in de balzaal bijeenkomen. Het oorspronkelijke ontwerp uit 1777 van architect F.L. Gunckel zou gedurende de negentiende en twintigste eeuw meerdere malen worden aangepast en uitgebreid met aangrenzende, leeggekomen gebouwen om de groeiende ruimtebehoefte van de Tweede Kamer het hoofd te bieden. Ook de bouw van een geheel nieuw onderkomen van de Tweede Kamer werd diverse keren geopperd. In 1863 ontstond het idee om op de plaats van het Binnenhof een nieuw monumentaal paleis te bouwen dat zich over de volle breedte van de Hofvijver zou uitstrekken. Koning Willem III schreef hiervoor een internationale prijsvraag uit met de architecten W.N. Rose, J.F. Metzelaar en A.N. Godefroy als juryleden. Geen van de 27 inzendingen werd goed genoeg gevonden, maar wel mocht een kleine aantal architecten hun ontwerp verder uitwerken. Vanwege de hoge kosten werd uiteindelijk afgezien van de nieuwbouw.

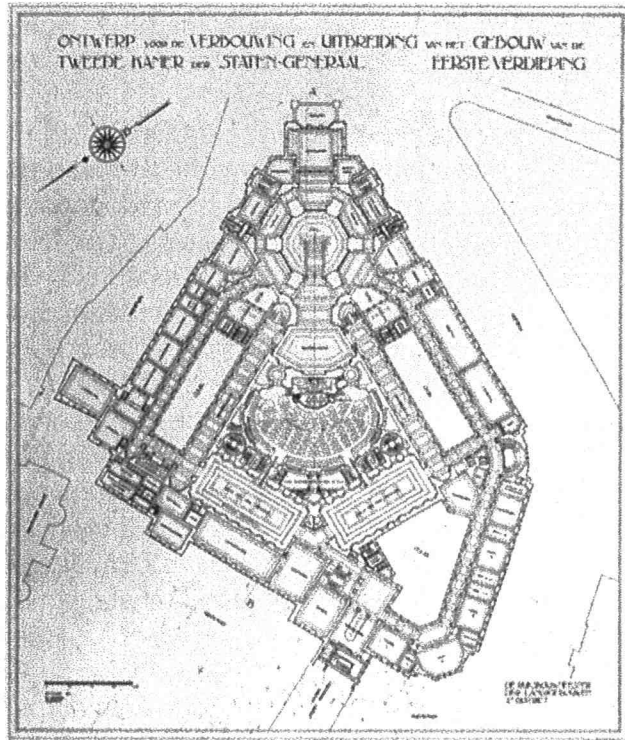
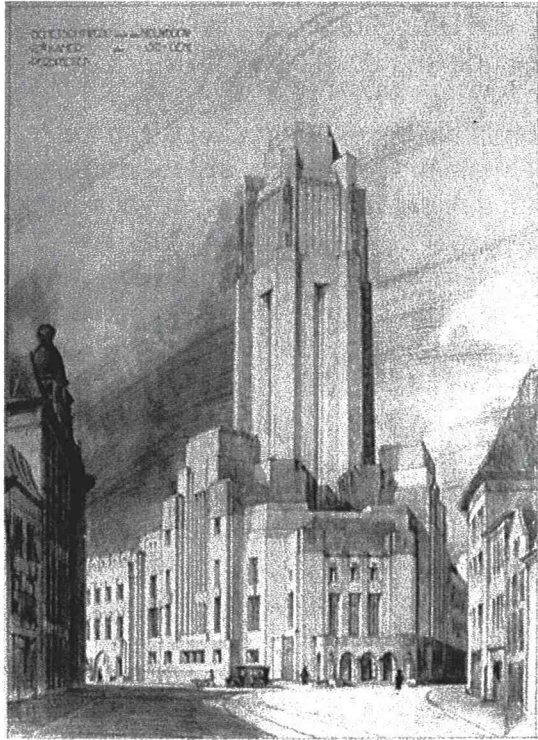
In 1909 werd opnieuw gekeken naar nieuwbouw voor de Tweede Kamer, mede ingegeven door de veranderende stedenbouwkundige situatie aan de zuidwesthoek van Binnenhofcomplex. Door de aanleg van de Hofweg, een nieuwe verkeersweg tussen Buitenhof en Spui, en de sloop van de voormalige Hof van Albemarle, werd in 1915 ruimte gecreëerd voor de nieuwbouw. In 1920 werd een meervoudige opdracht uitgeschreven, waaraan de architecten H.P. Berlage, K.P.C. de Bazel, J. Limburg, J. Stuyt, E. Cuypers en het bureau van de Rijksbouwmeester deelnamen. Vanwege de drastische bezuinigingen die het Rijk in 1921 zou doorvoeren, vormden ook hier de kosten een belemmering voor de realisatie. Vervolgens werd in 1922 besloten de balzaal te restaureren en opnieuw een aantal omliggende ruimten aan te passen.

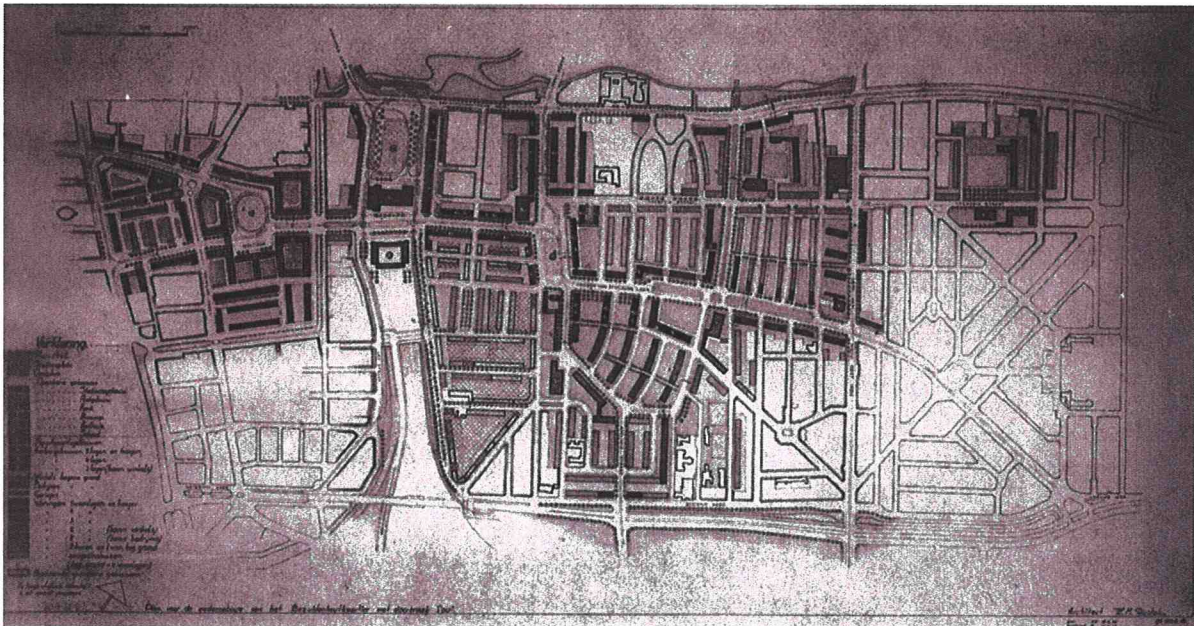
Afb.4 Binnenhof, situatie 1883 (bron: De Fabryck).

Afb.5 Plan voor verkeersdoorbraak tussen Buitenhof en Spui, 1909 (bron: De Fabryck).

Afb.6 en 7 Inzending van Bremer en Prent voor de prijsvraag nieuwbouw Tweede Kamer, 1920 (bron: De Fabryck).

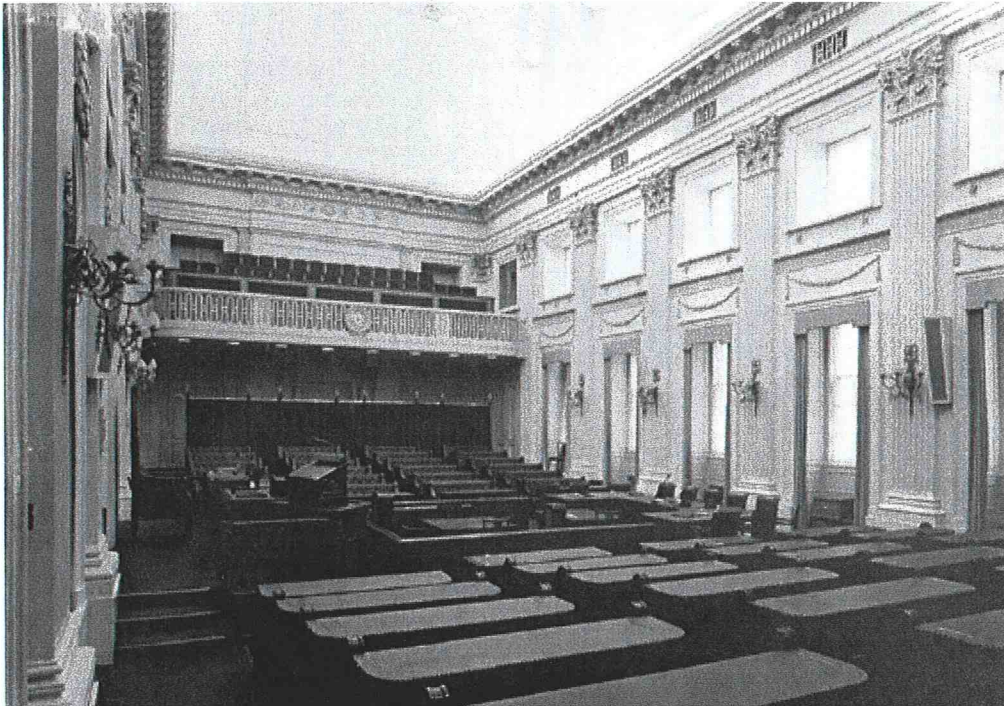
Afb.8 Wederopbouwplan Bezuidenhout met links het regeringscentrum, W.M. Dudok, 1949 (bron: Freijser).

Na de Tweede Wereldoorlog nam de ruimtebehoefte van de Tweede Kamer enorm toe. Een ontwikkeling die niet op zichzelf stond, want tegelijkertijd dijde het gehele ambtenarenapparaat van de Rijkshoverheid flink uit. De verschillende ministeries en centrale diensten waren gehuisvest in honderden panden die vaak niet geschikt waren als kantoor en bovendien verspreid door de hele stad lagen. Om een einde te maken aan deze inefficiënte huisvesting werden door de gemeente en het Rijk plannen ontwikkeld voor de bouw van nieuw rijksgebouwen. W.M. Dudok, stedenbouwkundig adviseur van de gemeente, projecteerde een geheel nieuw regeringscentrum in het zogenaamde Spuikwartier, ten westen van het Centraal Station. Zijn plan voorzag in een aantal nieuwe ministeries en rijksgebouwen, die rondom een monumentaal plein waren gelegen. Dit idee stuitte op verzet

van de regering die vreesde dat een dergelijke monumentale ruimte teveel afbreuk zou doen aan het Binnenhof. Rijksbouwmeester G. Friedhoff ontwikkelde een alternatief voorstel en projecteerde nieuwe overheidsgebouwen ten noorden van het Malieveld en op de Koekamp. Dit plan viel echter niet in goede aarde bij de burgers van Den Haag. Uiteindelijk zou de bouw van nieuwe ministeries veel later en stapsgewijs op gang zou komen.

Als locatie voor het parlement gingen Dudok en Friedhoff allebei uit van behoud van het Binnenhof, maar zonder hiervoor concrete plannen te maken. Nieuwbouw als oplossing voor de gebrekkige huisvesting werd in de naoorlogse jaren min of meer ongepast gevonden zolang de woningnood niet was opgelost. Dat betekende dat bijna voortdurend aan het bestaande Binnenhofcomplex werd gesleuteld. Begin jaren vijftig werd de vergaderzaal grondig verbouwd, vooruitlopend op de toename van het aantal zetels. Om in de pas te blijven met de bevolkingsgroei werd de Tweede Kamer in 1956 uitgebreid van 100 naar 150 zetels. Dit ging gepaard met een forse uitbreiding van het aantal fractieleiden en van de medewerkers voor de griffie, beveiliging, personeelszaken en voorlichtingsdienst. Ook het aantal vergaderingen en de belangstelling van pers en publiek groeide sterk. In de vergaderzaal werd een publieke tribune toegevoegd en werden de karakteristieke groene gordijnen opgehangen, die de toegangsdeuren van de zaal aan het zicht onttrokken. Ook kwamen er extra vergaderzalen voor de fracties en, omdat steeds meer Kamerleden dagelijks op het Binnenhof verbleven, werd een restaurant toegevoegd.

De laatste grote uitbreiding van de Tweede Kamer vond plaats aan het begin van de jaren zestig. Aan de Hofweg verrees de zogenaamde Kortenhorstvleugel naar ontwerp van architect Mart Bolten van de Rijksgebouwendienst. Met deze in historiserende stijl ontworpen kantoorvleugel werd het gat gedicht dat door de sloop van het Hof van Albemarle was ontstaan.

Afb.9 De balzaal, voormalige plenaire zaal van de Tweede Kamer in circa 1965 (bron: De Fabryck).

3. Prijsvraag nieuwbouw

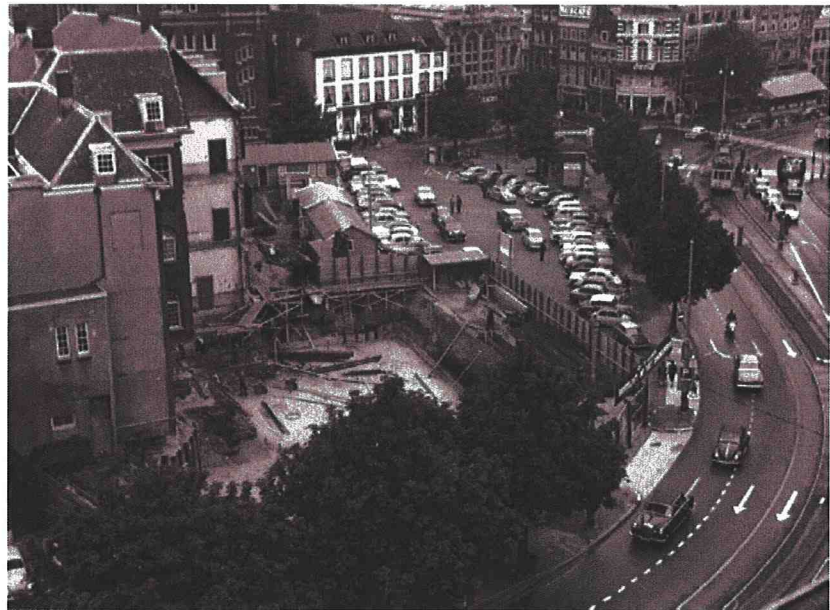
In november 1970 achtten zes leden van verschillende politieke partijen de tijd rijp om nieuwbouw aan de orde te stellen. In een brief aan de voorzitter schetsten zij een beeld van het gedrang in de krappe ruimten, de smalle gangen met op- en afstapjes, de plenaire zaal met bankjes zonder beenruimte en het gemis aan werkkamers en bergruimte. Ook de knullige wijze waarop bezoekers slechts mondjesmaat terecht konden en de benarde

omstandigheden van ambtenaren en journalisten vormden mede het motief om de mogelijkheden van nieuwbouw te onderzoeken. De brief ging gepaard met een globaal programma van eisen dat naast de plenaire zaal met publieke tribune bestond uit een hotel voor 100 personen, een zwembad, een gymnastiekzaal, ruime wandelgangen, rustkamers met douches, studio's voor radio en televisie, parkeergarage voor 600 auto's, vele vergaderzalen en dienstruimten. De Kamerleden stelden een ruime opzet voor die voldoende flexibiliteit leverde voor toekomstige veranderingen in het parlementaire werk. Het geschat grondoppervlak bedroeg maar liefst vijf hectare.

De ambitieuze plannen van de Kamerleden waren nog representatief voor de mentaliteit van groei en expansie van de wederopbouwperiode. De periode van de stadsvernieuwing was intussen losgebarsten, waarbij veel meer werd gestreefd naar het behoud van de historische stad. Achter de schermen had de Rijksgebouwendienst hierop voorgesorteerd. In 1974 werd na overleg met de Kamervoorzitter en minister Gruijters van Volkshuisvesting & Ruimtelijke Ordening, besloten uit voorzorg enkele panden in de directe omgeving aan te kopen, zoals Hotel Central, café-restaurant House of Lords, het pand van de Gemeentetelefoon en het winkelpand op de hoek van Lange Poten en Hofstraat. De Rijksgebouwendienst had berekend dat nieuwbouw als uitbreiding van het bestaande complex mogelijk was.

Afb.10 Hotel Central in circa 1915

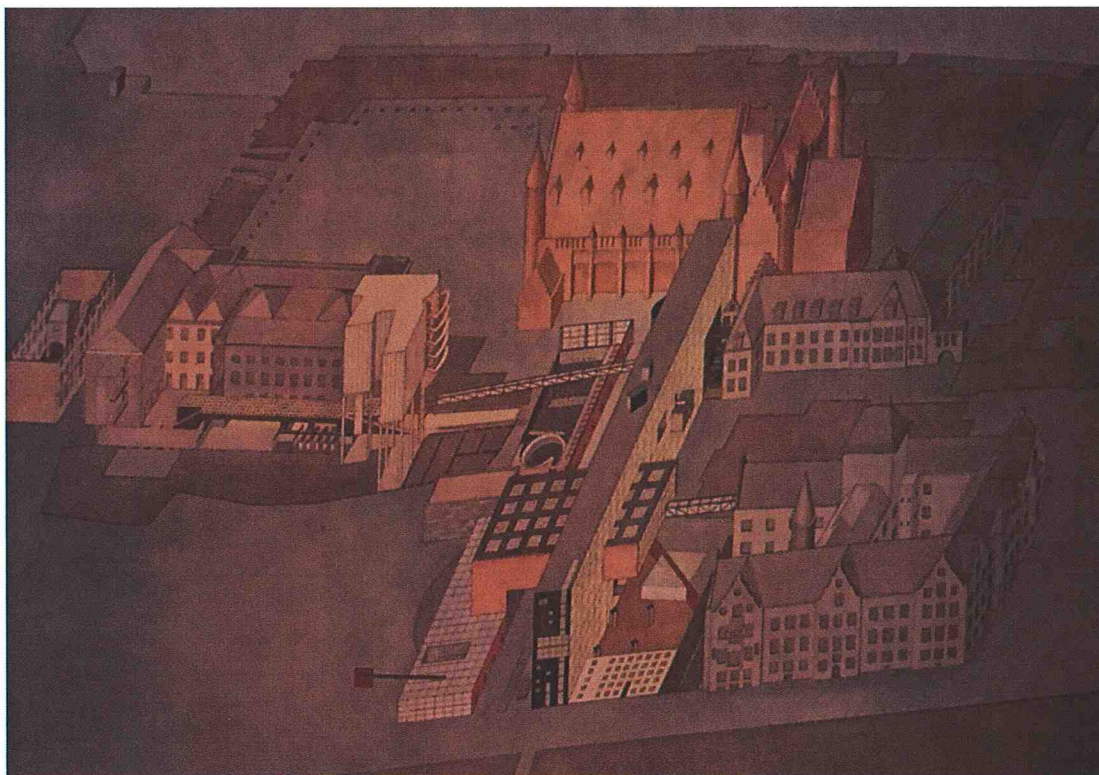
Afb.11 Hofplaats met bouwput Kortenhorstvleugel in 1960 (beiden: De Fabryck).

Als het kabinet Den Uyl uiteindelijk in 1976 het besluit neemt, gaat men uit van uitbreiding van de Tweede Kamer door nieuwe volumes in te passen in het stedelijk weefsel en bestaande gebouwen te hergebruiken. De VVD was voor het uitstellen van de bouwplannen, aangezien de overheid haar uitgaven wederom moest beperken. Ook vreesde de partij dat architecten er niet in zouden slagen om de sfeer van de balzaal te evenaren. Zij duidde op een moeilijk te analyseren, onvervangbare sfeer, die in moderne parlementen vaak werd gemist. De publieke opinie was overwegend positief aangezien het oude onderkomen toch als ouderwets en ontoegankelijk werd gezien.

Het ontwerp voor de nieuwbouw zou worden gekozen op basis van een open prijsvraag. De Tweede Kamer was van mening dat elke Nederlandse architect, jong en oud, in de gelegenheid moet zijn om aan een gebouw van nationale betekenis een bijdrage te leveren. Op 13 juli 1977 ging de prijsvraag van start op basis van een uitgebreid programma van eisen en een budget van 150 miljoen gulden. Tijdens zogenaamde oriëntatiedagen werden architecten in de gelegenheid gesteld nader kennis te maken met het functioneren van de Tweede Kamer. Toenmalig voorzitter Vondeling gaf een duidelijke boodschap aan de ontwerpers mee. Hij vond de afstand tussen politici en het volk te groot en daarom zou elke

zweem van verheffing van gekozenen of ambtsdragers boven het volk vermeden moeten worden. "We zijn een klein land, huiselijk van aard, een burgerlijk volk, en daar passen geen zalen met pilaren bij. De Nederlandse burger moet zichzelf in het gebouw herkennen, er niet tegenop zien".

Bijna een jaar later was de jury, onder voorzitterschap van rijksbouwmeester Wim Quist, tot de conclusie gekomen dat geen van de 111 inzendingen in aanmerking zou komen om te worden uitgevoerd. Van het oorspronkelijk uitgangspunt om vijf ontwerpers hun ontwerp verder uit te werken werd afgezien. Wel werden elf ontwerpen met een premie van 9.000 gulden beloond. Het oordeel van de jury leidde tot een schok in de architectengemeenschap. Hoe kon het gebeuren dat geen enkele Nederlandse architect in staat bleek een overtuigend ontwerp te leveren voor het belangrijkste gebouw van het land? De Bond van de Nederlandse Architecten operde een onderzoek naar het functioneren van de jury, terwijl die grotendeels uit vooraanstaande BNA-leden bestond. Het bleek lastig om te achterhalen waarom de prijsvraag was mislukt.

Afb.12 Inzending van Rem Koolhaas/OMA voor de prijsvraag nieuwbouw Tweede Kamer in 1977 (bron: HNI).

Het is vermoedelijk de complexiteit van de opgave die het zowel de ontwerpers en de jury moeilijk heeft gemaakt. Aan de architecten was gevraagd hun ideeën over de huisvesting van de democratie in een ontwerp te vertalen, waarbij het begrip openbaarheid als een wezenskenmerk werd gezien. Tegelijkertijd lag er een ingewikkelde ruimtelijke opgave van het inpassen van een groot programma tussen bestaande gebouwen, waarmee in Nederland nog weinig ervaring was opgedaan. Kennelijk was niemand erin geslaagd deze combinatie van publieke zichtbaarheid en ruimtelijke terughoudendheid in een overtuigend ontwerp samen te brengen.

Ondanks het debacle van de prijsvraag is deze wel van grote betekenis voor het architectuurdebat in Nederland. Een van de elf beloonde ontwerpen was dat van de nog jonge Rem Koolhaas van OMA. Zijn voorstel voor een radicale doorbraak van het Binnenhof zette het denken over de opgave volledig op zijn kop en zorgde voor opschudding en waardering in de architectengemeenschap.

4. Opdracht Pi de Bruijn

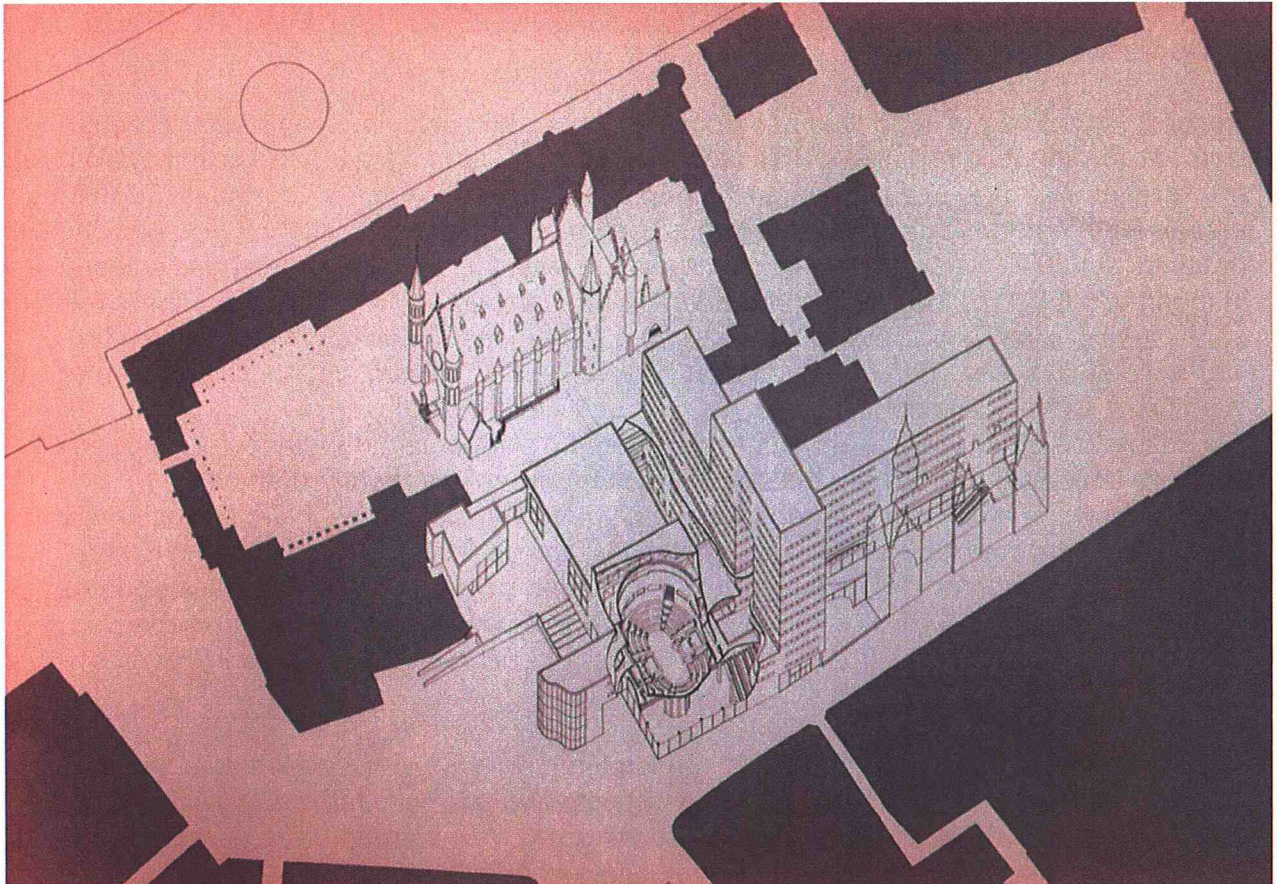
Nadat de prijsvraag in 1978 was gestopt, werd door de inmiddels in het leven geroepen Bouwbegeleidingscommissie (BBC), waarin parlementariërs, kamer- en fractiemedewerkers en vertegenwoordigers van de pers zitting hadden, gehamerd op de voortgang. In overleg met de Rijksgebouwendienst werd besloten een meervoudige opdracht uit te schrijven. Aan het eind van 1978 werden hiervoor drie, op dat moment jonge architecten geselecteerd: Arie Hagoort van OD 205, Hans van der Linden en Edzard Luursema van Groep 5 en Pi de Bruijn van Oyevaar, Van Gool en De Bruijn. Door het grote aantal bouwopgaven van het Rijk werden steeds vaker opdrachten uitgezet bij externe architecten, waarbij Rijksbouwmeester Wim Quist nadrukkelijk ook jonge architecten een kans wilde geven.

Als gesprekspartner voor de architecten werd een managementteam ingesteld, waarin de BBC, de gemeente Den Haag, het ministerie van Binnenlandse Zaken en de Rijksgebouwendienst waren vertegenwoordigd. Alvorens tot een definitief programma van eisen te komen, werden hierin allerlei zaken besproken, zoals vorm en omvang van de plenaire zaal en hoe om te gaan met veiligheid en openbaarheid. De BBC kreeg daarnaast de ruimte om zich te verdiepen in ontwerp en gebruik van andere parlamentsgebouwen en ging hiervoor op studiereis naar verschillende Europese hoofdsteden, zoals Stockholm, Oslo, Parijs en Brussel.

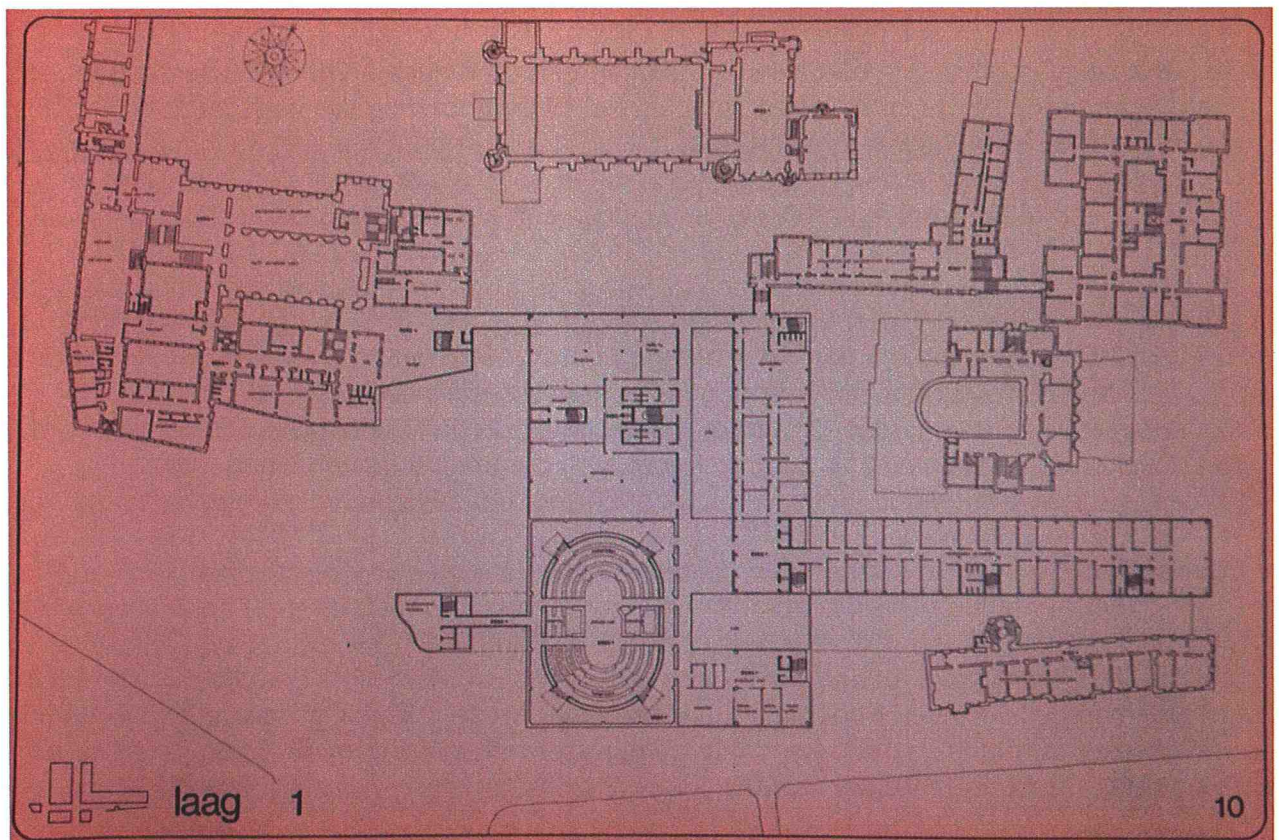
Begin 1980 werden de plannen van de drie architecten gepresenteerd en door een onafhankelijke commissie bestaande uit de architecten J.A. van den Berg, Ph. Rosdorff en inmiddels oud-rijksbouwmeester Wim Quist. De ontwerpen werden daarnaast tentoongesteld zodat het publiek en de politiek zich op de hoogte kon stellen en hun mening konden geven. Een groep Haagse kunstenaars en architecten deed een oproep om het prijsvraagontwerp van Rem Koolhaas een nieuwe kans te geven, een plan waardoor Pi de Bruijn zich volgens velen had laten leiden.

De beoordelingscommissie had zich niet uitgesproken ten gunste van één van de plannen. Alle plannen lieten zien dat nieuwbouw naast het Binnenhof mogelijk was, maar de commissie stelde dat alle ontwerpen lieten zien dat het programma aan de forse kant was. De nieuwe rijksbouwmeester Tjeerd Dijkstra, die in 1979 als opvolger van Quist was benoemd, zou uiteindelijk de doorslag geven door een keuze-advies op te stellen. Dijkstra vond de ontwerpen van Hagoort en Groep 5 het product van een achterhaalde benadering. Het plan van Hagoort kreeg als enige van de twee nog wel de nodige aandacht van Dijkstra. Opmerkelijk aan het plan van Hagoort was de volledige bebouwing van de Hofplaats, tot enkele meters van de bestaande bebouwing aan de overzijde van het plein. De nieuwe Tweede Kamer zou volledig opgaan in het stedelijk weefsel van de Haagse binnenstad. Dijkstra vond een dergelijke ruimteclaim van de Rijksoverheid onverantwoord. Het plan kon bovendien niet op steun rekenen van de gemeente Den Haag, die had berekend dat de benodigde verkeerstunnel onder het complex technisch niet haalbaar was.

Dijkstra had in zijn keuze-advies een duidelijk voorkeur uitgesproken voor het plan van Pi de Bruijn. Hoewel het voor Dijkstra duidelijk was dat dit ontwerp niet één-op-één kon worden uitgevoerd, wekte de formele, rationele benadering van De Bruijn het meeste vertrouwen om de ingewikkelde opgave tot een goed einde te leiden. Een dergelijke benadering zat ook in het prijsvraagontwerp van Koolhaas, maar twee jaar na de prijsvraag was de tijd er kennelijk wel rijp voor. In augustus 1980 kondigde de ministerraad aan dat Pi de Bruijn de architect van de nieuwe Tweede Kamer werd.

Afb. 13 Perspectieftekening van het eerste ontwerp van Pi de Bruijn, 1978 (bron: HNI).

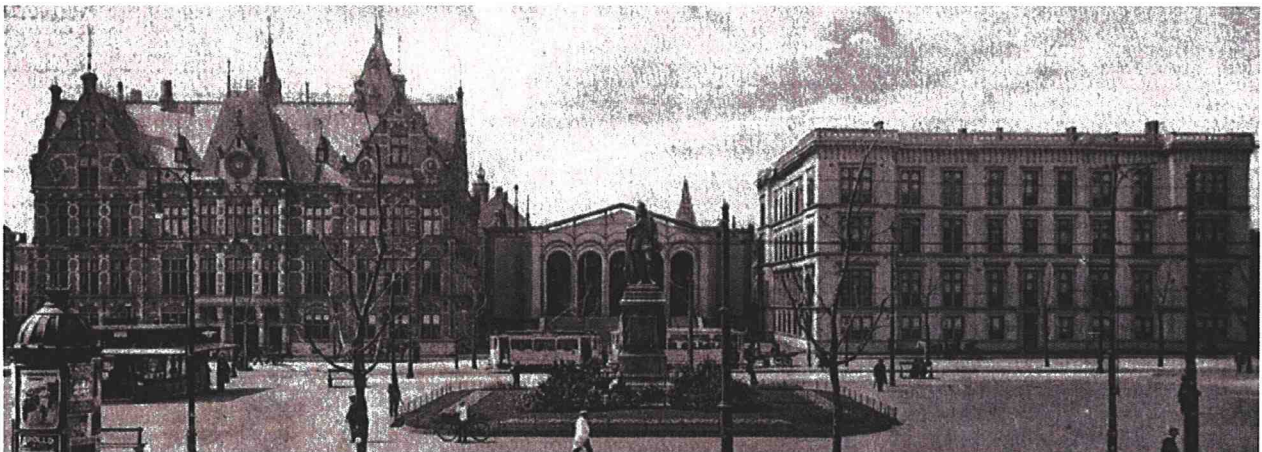
Afb. 14 Plattegrond van laag 1 van het eerste ontwerp van Pi de Bruijn, 1978 (bron: HNI).

5. Ruimtelijke opzet

Met de keuze voor De Bruijn was vooral voor een benadering gekozen en niet zozeer voor een kant-en-klare oplossing. Zijn winnende ontwerp ging uit van handhaving van het gebouw van de Hoge Raad aan het Plein, maar van sloop van delen van Justitie, van het Binnenhof (het huidige gebouw B) en het gehele Hotel Central. Dit voorstel zou zich veel sterker richten op de Lange Poten, waardoor de plenaire zaal een meer prominente positie op de hoek zou innemen. De benodigde kantoren en voorzieningen waren in een rechthoekig gebouw haaks op de Ridderzaal gedacht. Deze inbreuk op het historisch ensemble ontmoette bezwaren van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de gemeente Den Haag.

Met de opdracht aan De Bruijn werd ruimte gecreëerd om opnieuw naar de opgave te kijken. Dat was niet alleen nodig vanwege de bezwaren op zijn winnende ontwerp, maar ook omdat het programma van eisen was bijgesteld en er bezuinigingen werden doorgevoerd. De Bruijn kreeg een jaar de tijd om een aangepast ontwerp te maken. In deze periode werkte hij een aantal ruimtelijke modellen uit, waarin de mogelijkheden van uitbreiding en inpassing tussen de historische bebouwing en de sloop van verschillende onderdelen werden onderzocht.

De meest overtuigende en uiteindelijk gekozen oplossing was 'model 7', waarbij de eerder voorgestelde bres in het Binnenhof kwam te vervallen. In plaats daarvan projecteerde De Bruijn het nieuwe complex in oost-westrichting, ingeklemd tussen de historische bebouwing van het Binnenhof en de Lange Poten. Ook het departement van Justitie en Hotel Central konden worden gespaard, ten koste van het gebouw van de Hoge Raad. De verplaatsing van de Hoge Raad werd uiteindelijk op Kabinetsniveau beslist.

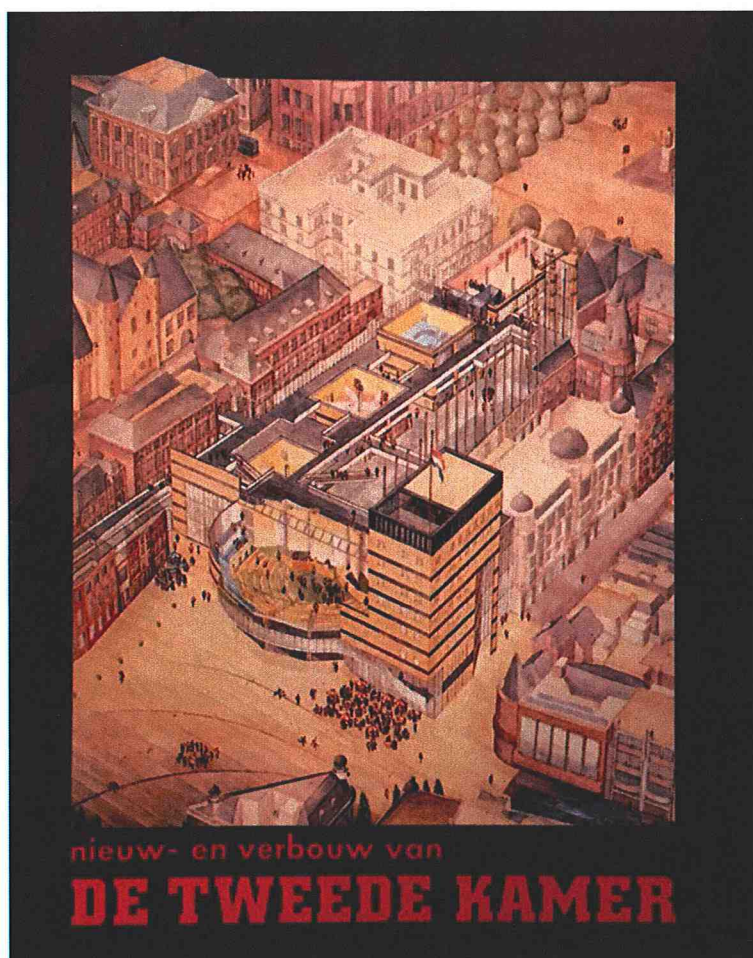

Afb.15 Plein vanuit het Oosten in circa 1912 met het gebouw van de Hoge Raad van architect W.N. Rose (boven) en in 2012 (onder) met de nieuwbouw tussen de departementen van Justitie (links) en Koloniën (rechts) (bron: De Fabryck).

Met de sloop van het gebouw van de Hoge Raad zou het nieuwe complex een duidelijk gezicht krijgen aan het Plein, tussen Justitie (gebouw J) en het voormalige departement van Koloniën (gebouw K). In deze monumentale gebouwen werden vooral kantoorachtige

ruimten (fractiekamers) ingepast. De functies die zich hier minder goed voor lenen, de vergaderzalen, publieke ruimten, restaurants en de plenaire zaal werden in de nieuwbouw ondergebracht.

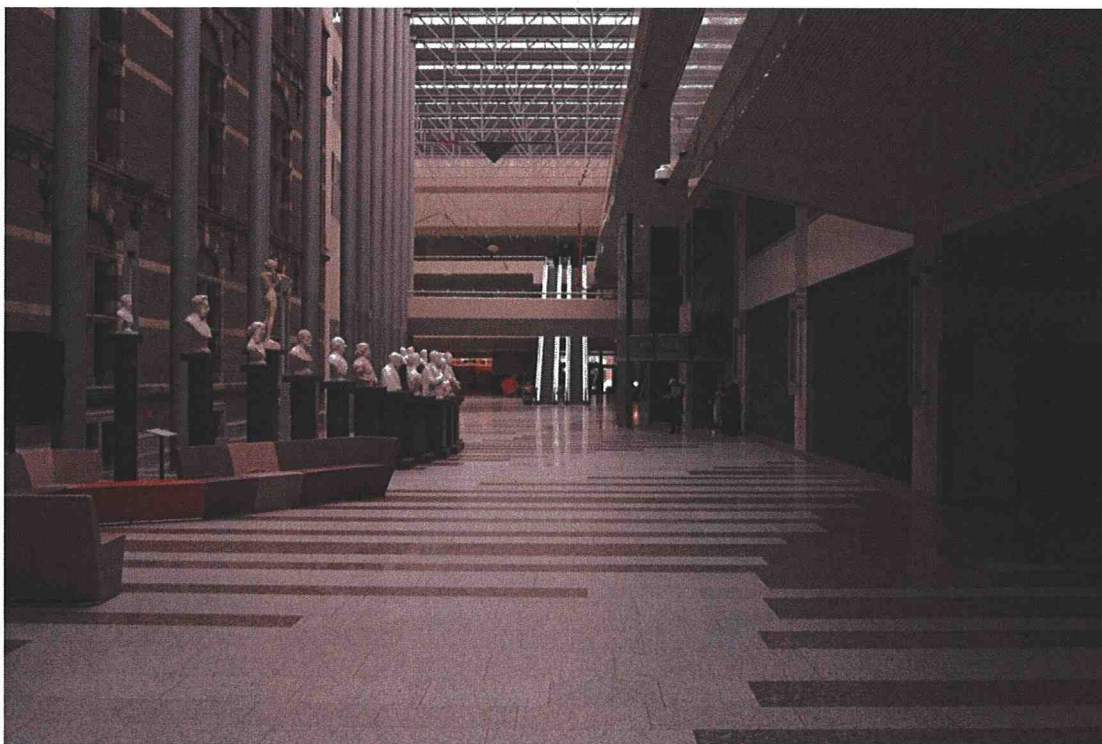
Een element dat in het eerste plan van De Bruijn al in beginsel aanwezig was, is de route door het complex, de zogenaamde Statenpassage. In het gerealiseerde ontwerp is deze verbinding uitgegroeid tot de centrale publieke ruimte: één groot atrium in het hart van het complex waaraan de belangrijkste functies zijn gelegen en de ontmoeting tussen politici, pers en publiek zou plaatsvinden. Naast een functionele route vormt de passage ook een tegenhanger van het Binnenhof. De Bruijn wilde oud en nieuw in evenwicht brengen, zodat beide niet door de ander overschaduwd zou raken. De passage was aanvankelijk bedoeld als een openbaar toegankelijke binnenstraat, bereikbaar vanaf het Plein, de Lange Poten en de Hofplaats, maar vlak voor de oplevering werd besloten hiervan af te zien en alsnog een toegangsregime in te voeren. Het karakter van een straat wordt versterkt door de doorlopende lichtkap en de bestaande gevels van het departement van Justitie en Hotel Central.

Afb.16 Brochure ter gelegenheid van de bouw, 1989 (bron HNI).

Parallel aan de Statenpassage liggen de vergaderzalen die in drie vierkante blokken zijn ondergebracht en per verdieping anders zijn ingedeeld. Op de begane grond zijn de blokken verdeeld in twee zalen, op de eerste verdieping in drie of vier en op de tweede verdieping zijn de blokken in zijn geheel als vergaderzaal in gebruik. De zalen hier hebben daklichten die door de bovenste, technische verdieping naar het dak steken. Aan de kant van het Binnenhof worden de zalen ontsloten door brede galerijen voorzien van glaspuien die uitkijken op de achtergevels van gebouw B en C. In het verlengde van de vergaderblokken, aan het Plein, zijn twee boven elkaar liggende restaurants gesitueerd, met hieronder op de begane grond de bezoekersentree.

De Statenpassage valt min of meer samen met de lengteas van het gebouw die, gezien vanaf de ingang aan het Plein, eindigt in de plenaire zaal. Deze manifesteert zich aan de Hofplaats door de halfronde en uitkragende gevel. De zaal heeft de karakteristieke halfronde vorm van een Grieks amfitheater en is vanwege de zichtbaarheid voor het publiek aan de buitenkant van het complex geplaatst. De dubbelhoge zaal ligt op de eerste verdieping en is alleen toegankelijk voor Kamerleden, Kabinet en ondersteunend personeel, net als de vergaderzalen, galerijen en gangen op deze verdieping. De vraag welke vorm het meest geschikt was voor het functioneren van de Tweede Kamer is veel gediscussieerd in de BBC. Uiteindelijk heeft dit geleid tot de halfronde vorm waarin de zetels in een waaivormige opstelling zijn gepositioneerd. Bijzonder zijn de geringe hoogteverschillen van de trapsgewijs oplopende vloer, waarbij steeds slechts tien centimeter overbrugd wordt, en de asymmetrische positionering van het presidium, de voorzitter en het vak voor de leden van het Kabinet (vak K). Langs de halfronde buitenrand van de zaal ligt een rondgang voorzien van een transparante buitengevel. Hierboven ligt de publieke tribune, die ten opzichte van de rondgang uitkraagt. De tribune sluit aan op het publieke parcours op de tweede verdieping en is vanaf de begane grond bereikbaar door twee doorgaande roltrappen door het atrium.

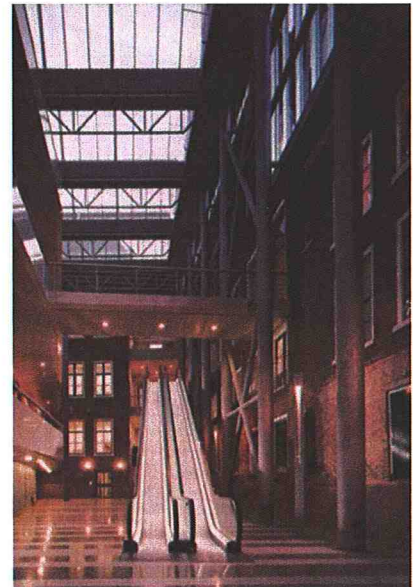

Afb.17 De Statenpassage in westelijke richting.

Haaks op de lengteas is, direct achter de plenaire zaal, een korte dwarsas geplaatst, die vanaf de entree aan de Lange Poten naar de Schepelhal loopt, een tweede atriumachtige ruimte als overgang naar de voormalige Tweede Kamerveugel (gebouw A). Een bijzonder element in de ruimtelijke structuur is de doorgang naar de Hofpoort, die vanouds een verbinding vormt tussen de Hofplaats en het Binnenhof. Deze openbare route kruist de Schepelhal door middel van een glazen passerelle. De voetganger kruist hier het domein van de Tweede Kamer en heeft even zicht in de Schepelhal, die zich hier als een appendix van de nieuwbouw tussen de bestaande bebouwing heeft genesteld. Om dit atrium te maken is de bebouwing aan de Hofstraat gedeeltelijk 'doorgezaagd' en verwijderd. Hiermee is de loop van de Hofgracht - die hier oorspronkelijk heeft gelopen - tot een ruimtelijke element geworden, maar de overgang tussen het atrium en de bestaande bebouwing heeft tot enigszins verwarrende oplossingen geleid, zoals de open verbinding met het trappenhuis in gebouw A. Een dergelijke open verbinding met de inwendige structuur van de bestaande bebouwing komt elders niet voor.

Afb. 18/19 Galerij op de eerste verdieping in oostelijke richting (l) en op de tweede verdieping in noordelijke richting (r).

Afb. 20/21 Schepelhal met passerelle door het complex (links) en met roltrappen naar bouwdeel A, Binnenhof 1a (rechts) (bron: Spijkerman).

Afb.22/23 Schepelhal gezien van tweede verdieping in westelijke richting (l) en in oostelijke richting (r).

Op de zuidwesthoek van het complex, naast de plenaire zaal, is ten behoeve van de pers een negen bouwlagen hoog volume geplaatst. Deze perstoren markeert de hoek van het Binnenhofcomplex, maar vormt ook een tegenhanger van de Ridderzaal. Ook hierin zocht De Bruijn naar evenwicht tussen oud en nieuw. Op de eerste verdieping van de toren, in aansluiting op de plenaire zaal, bevindt zich het ledenrestaurant. De begane grond van de perstoren was oorspronkelijk in gebruik als publiek café en de ruimte onder de plenaire zaal was bij de afdeling Voorlichting van de Tweede Kamer, als ware het de etalage van het complex.

Het gebouw heeft drie hoofdniveaus waarvan de begane grond en de tweede verdieping voor publiek toegankelijk zijn. De eerste verdieping is alleen toegankelijk voor Kamerleden, medewerkers en de pers. De scheiding tussen gebruikers en bezoekers heeft tot een ingenieus stelsel geleid van (rol)trappen, liften, galerijen en vides, waardoor in de oorspronkelijke situatie slechts enkele scheidingswanden nodig waren. De begane grond en de doorgaande galerijen vormen de hoofdonsluiting tussen de verschillende zalen en maken verbinding met de aangrenzende bestaande bebouwing.

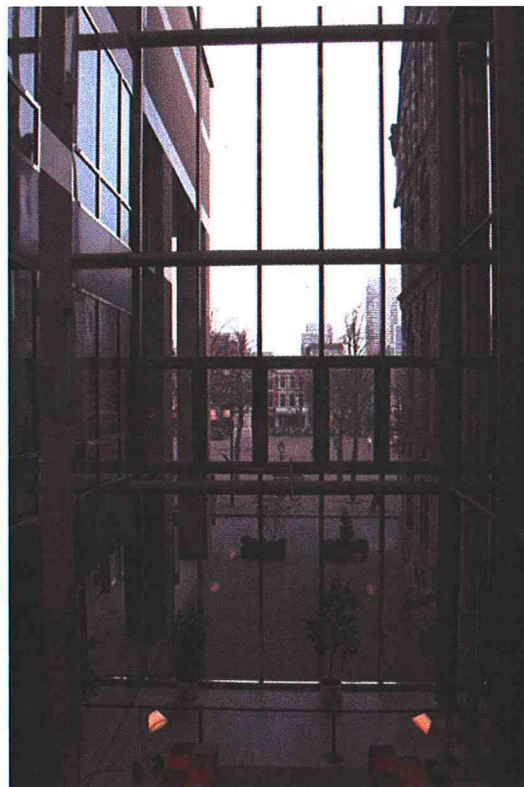
6. Architectonische uitwerking

Zoals in de hoofdopzet van het gebouw is gekeken naar een zeker evenwicht tussen oud en nieuw, is ook in de architectonische uitwerking naar een balans gezocht. De nieuwbouw kenmerkt zich door een rustig gevelbeeld met strakke contouren en een terughoudend materiaalgebruik, in tegenstelling tot de gevarieerde vormtaal, materialenrijkdom en verfijnde detaillering van de omliggende gebouwen. In feite bestaat het gebouw uit een drie elementen, de plenaire zaal, het langgerekte volume met vergaderzalen en restaurants, en de perstoren. Deze zijn in één samengesteld volume bijeengebracht en voorzien van vlakke natuurstenen gevels van 'golden granite'. Deze natuursteensoort is door de architect en de aannemer in Brazilië geselecteerd. Het honingkleurige graniet is voor zowel binnen als

buitenkant gebruikt, in licht bewerkte als gepolijste uitvoering. De gepolijste panelen vormen glanzende, donkere banen en zijn intenser van kleur. Om het continue karakter van het gebouw te versterken is het materiaal ook binnen toegepast, op wanden en kolommen van de publieke ruimten. Het natuursteen is gekozen vanwege het tijdloze en duurzame karakter. De uitvoering van de ronde buitengevel van de plenaire zaal onderstreept de hoogwaardige uitstraling van het gebouw. De natuurstenen panelen zijn niet gesegmenteerd aangebracht, maar convex afgewerkt om het doorgaande ronde karakter te ondersteunen.

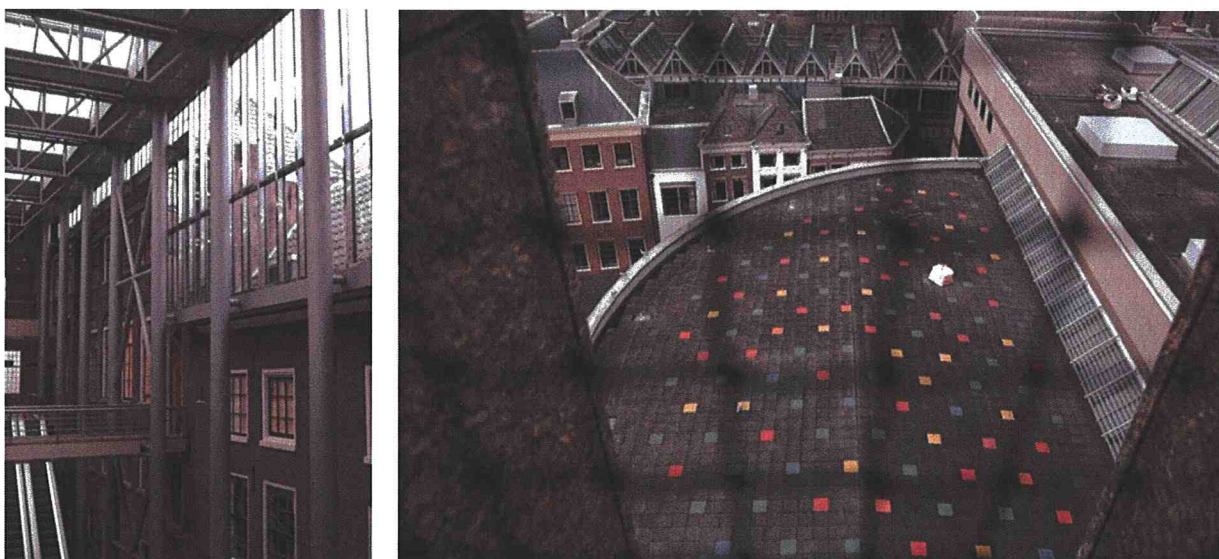

Afb.24 Gevel van plenaire zaal met rechts de perstoren.

Afb.25/26 Zicht op binnenplaats en rechts gebouw B/C (l) en doorzicht naar het Plein (r).

De natuurstenen gevels hebben, met uitzondering van de perstoren, een gesloten karakter, maar worden afgewisseld door grote glaspuien gevat in hooggepolijst RVS. Deze bevorderen de transparantie en zichtlijnen door het complex, zowel in lengte- als in dwarsrichting. De entrees aan de Lange Poten, het Plein en de Hofplaats, en de gevel aan de noordzijde, grenzend aan de binnenplaats, zijn geheel uit glas opgetrokken. Ook de omloop rond de plenaire zaal heeft een glazen pui naar de Hofplaats. Door de grote mate van transparantie en de lichtkappen boven de Statenpassage en de Schepelhal dringt het daglicht overal binnen en zijn de omringende gebouwen vrijwel overal zichtbaar. De lichtkappen steken vrijwel overal boven de bestaande bebouwing uit en rusten op ronde stalen kolommen. De ruimte tussen de lichtkap en de bovenzijde van de historische gevels - vaak voorzien geprofileerde goten - is ook gedicht met in glas gevatte stalen puien. De keuze voor het toepassen van één type pui is de onderlinge samenhang weliswaar ten goede gekomen, maar door de zware randbalken van puien en dakconstructie, en de vele verspringen in hoogte en diepte, ogen de aansluitingen tussen oud- en nieuwbouw enigszins zwaar en onrustig. Niet zichtbaar vanaf de straat, maar wel vanuit de perstoren en de hoger gelegen punten in de omgeving, is de de dakbedekking van de plenaire zaal. Deze is met tegels afgewerkt en hierin is een patroon van 150 kleurvlakken aangebracht, die corresponderen met het aantal zetels van de Tweede Kamer.

Afb. 27/28 Lichtkap en puien boven bestaande bebouwing gezien vanuit de Schepelhal (l) en dak plenaire zaal (r).

Afb. 29/30 Hoek Lange Poten/Hofplaats met uitkragend balkon (l) en doorgang naar de Hofpoort met 'oculus' (r).

De vormgeving van het exterieur is moeilijk te duiden in termen van bouwstijl. De architectuur van Pi de Bruijn is lastig van een etiket te voorzien, aldus architectuurcriticus Ruud Brouwers in 2008. De nieuwbouw van de Tweede Kamer kan worden gezien als representant van de rationalistische stroming in de Nederlandse architectuur, die vooral in de bouw van grote publieke en overheidsgebouwen zichtbaar werd. Deze stroming (1975-1990) staat regelrecht tegenover de kleinschaligheid van het structuralisme uit de jaren zeventig. Architecten als Wim Quist, Carel Weeber en in zekere zin ook Pi de Bruijn baseerden hun ontwerpen op een logische en objectieve benadering van de ontwerpogave. In het ontwerp van de Bruijn zijn thema's als toegankelijkheid, inzichtelijkheid en openbaarheid de dragers waarop het architectonisch concept is ontwikkeld. De uiterlijke verschijningsvorm is veel meer een resultante van deze werkwijze, dan van een voorliefde voor bouwstijl of ideologie.

Anders dan in de negentiende eeuw waarin de Nederlandse staat vooral de Neorenaissance als nationale stijl koos. Dit komt vooral tot uitdrukking de architectuur van het Rijksmuseum in Amsterdam, maar ook in de aanpassingen aan het Binnenhof, zoals de representatieve gevel aan de Hofvijver. In de twintigste eeuw is afscheid genomen van een nationale stijl, maar is sprake van pluriformiteit in de architectuur van overheidsgebouwen. De Bruijn voegt daar met zijn Tweede Kamer een vrij neutraal en tijdloos ontwerp aan toe, maar dat is voor een parlamentsgebouw waar gekozen vertegenwoordigers van verschillende politieke signatuur hun werk doen eigenlijk niet meer dan logisch. Het gebouw is niet uitgesproken conservatief of progressief, het is eerder ingetogen dan monumentaal, maar het dwingt wel een zekere waardigheid af voor het politieke schouwspel dat zich erin afspeelt. Het is daarmee een democratisch gebouw. Desondanks heeft De Bruijn toch ook enkele meer poëtische elementen in zijn ontwerp toegevoegd, zoals het met goud en lichtblauw omrande oculus boven de doorgang naar de Hofpoort en het frivol vormgegeven balkon van het ledenrestaurant aan de Hofplaats, die het functionele karakter even doorbreken.

7. Interieur

In de afwerking van het interieur is een onderscheid aangebracht tussen de algemene en specifieke ruimten. De beleving in de Schepelhal en de Statenpassage wordt grotendeels bepaald door de achter- en zijgevels van de omringende bebouwing. Deze verschillen in maat, bouwstijl en materiaalgebruik, waardoor een levendig beeld is ontstaan. De achtergevel van Hotel Central was niet compleet en representatief genoeg om in dit beeld mee te doen. De Bruijn heeft hier gekozen voor een vrijwel gesloten en glad afgewerkte stucgevel met een neutraal, non-descript karakter. Ook de 'achtergevels' van de doorgezaagde panden aan de Hofstraat zijn op deze manier afgewerkt.

In de algemene ruimten domineert het natuursteen, dat zowel op wanden, kolommen en vloeren is aangebracht. Net als de buitengevels zijn de panelen in licht bewerkte en gepolijste variant is toegepast. De kolommen en de hoeken zijn tot manshoogte voorzien van kraalvormige hoekprofielen ter voorkoming van beschadigingen. De verlichting van de algemene ruimten bestaat uit langgerekte, driehoekige armaturen die op kolommen en wanden zijn bevestigd. In de vloer van Schepelhal en Statenpassage is een patroon aangebracht dat refereert aan het karakteristieke ribbelpatroon van het Nederlandse strand. Het Braziliaanse graniet is hier gecombineerd met een lichtgrijze Portugees graniet. De galerijen en loopbruggen zijn afwisselend voorzien van dichte of open balustrades afhankelijk van hun positie aan glaspuien of vides. De aansluiting van de loopbruggen op de bestaande bebouwing lijken nauwelijks op detailniveau uitgewerkt. De positie is niet altijd logisch gekozen in relatie tot de achterliggende structuur en het gevelwerk is inclusief decoraties zoals cordonlijsten en muurankers *rücksichtslos* doorgezaagd. De kracht van het ontwerp zit hem in eerder in het grote gebaar en de heldere lijnen en niet in verfijnde detailleringen.

Afb.31/32 Natuurstenen bekleding in algemene ruimten met verlichtingsarmaturen (l) en achtergevel Hotel Central (r).

Afb.33/34 Aansluitingen van nieuwbouw naar gebouw J (l) en gebouw K (r).

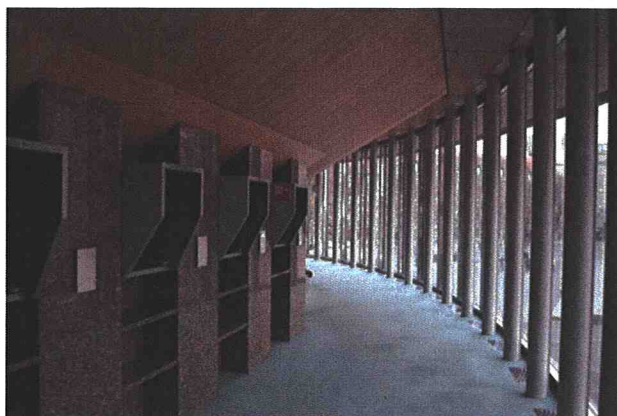
Afb.35/36 Vergaderzaal met daklicht op de tweede verdieping (l) en draibare lamellen langs pui vergaderzaal (r).

De vergaderzalen zijn voorzien van glaspuien, zodat vanaf de galerijen doorzicht door de zalen wordt geboden en daglicht naar binnen treedt. Voor het glas aan de buitenzijde zijn stalen, verticale lamellen bevestigd, voorzien van gegolfde buitenrand en in donkergrijze hamerslaglak gespoten. De lamellen naar wens worden gedraaid naar de behoefte aan daglicht, uitzicht of privacy. De gesloten wanden van de vergaderzalen zijn voorzien van ingebouwde kastenwanden voor voorzieningen als pantry en techniek. De kleinere eenheden, waarin sommige zalen opgedeeld, zijn gemaakt met behulp van gebogen binnenwanden, waardoor verschillende vormen zijn ontstaan. Witte, amorge akoestische plafonds met ingebouwde verlichting zijn als vrij hangende elementen (van beton!) onder het bouwplafond gehangen en roepen de associatie van een wolkenlucht op. De vloerbedekking heeft verticaal gezien per blok een eigen kleur: karmijnrood, maisgeel en ultramarijn.

Van de onderdelen van het gebouw die vrijwel dagelijks op televisie te zien zijn, is de plenaire zaal het meest in beeld. De vorm van de zaal met de coulissen-achtige wand (zie monumentale kunst) en de inrichting met de kenmerkende koningsblauwe zetels zijn ook door Pi de Bruijn ontworpen. In het ontwerp is rekening gehouden met momenten van gebruik waarbij niet alle Kamerleden aanwezig zijn, zoals bij veel debatten het geval is. De achterwand met de coulissen verwijst naar het theater en vormt een levendig decor voor het politieke schouwspel. De zaal oogt in werkelijkheid kleiner dan de televisiebeelden doen vermoeden en heeft een redelijk intieme sfeer. De stoelen staan op een oplopende vloer, maar die is zo vlak mogelijk gehouden zodat niemand echt hoger zit dan de ander. De gangpaden eindigen in doorgangen naar de rondgang, die gebruikt kan worden als overlegruimte tijdens de debatten. Als relict van het analoge tijdperk zijn hier nog enkele telefooncellen te vinden met daartussen vaste zitbanken die uitzicht bieden op de Hofplaats.

Afb.37 Plenaire zaal met coulissenwand, lichtstraat en perenhouten betimmeringen en meubilair.

Afb.38/39 Wandelgang met oorspronkelijke zitbanken (l) en telefooncellen (r).

Afb.40 Plenaire zaal met publieke tribune.

Al het houtwerk van vaste betimmeringen als lessenaars, balustrades, leuningen en scheidingswanden zijn uitgevoerd in perenhout. De lessenaars hebben kalfsleren inleg. Tegenover de zetels in symmetrische opstelling, tegen de coulissenwand, bevinden zich twee vakken in asymmetrische opstelling met daartussen het spreekgestoelte. Ter linkerzijde het vak voor de griffie en de voorzitter. De laatste wordt aangeduid met een iets verhoogde zetel en bijbehorende voorzittershamer en bel, ontworpen door industrieel ontwerper Bruno Ninaber van Eyben. Rechts het grotere en zogenaamde 'vak K' waar de leden van het Kabinet kunnen plaatsnemen.

Het naturel gelakte houtwerk geeft tezamen met de zachtgroene vloerbedekking en het lichtblauwe plafond een lichte, natuurlijke atmosfeer. Pi de Bruijn wilde hiermee het Nederlandse landschap naar de zaal toe brengen. Dat wordt versterkt door het daglicht dat door een lichtstraat over de volle breedte naar beneden valt. De tulpvormige stoelen, speciaal ontworpen voor de Tweede Kamer en geproduceerd door de firma Artifort uit Maastricht, zijn met kalfsleer bekleed en (gedeeltelijk) voorzien van het Rijkslogo. De stoelen

zijn ontworpen door Pi de Bruijn vanuit het oog dat deze ook bij een geringe bezetting van de zaal bijdragen aan een rustig beeld. De stoelen hebben een vaste standplaats waarbij ze wel wendbaar en in lengte richting verschuifbaar zijn, maar keren na gebruik altijd terug in dezelfde positie.

De publieke tribune is als balkon tegen de achterwand geplaatst, biedt plaats aan 300 personen en is alleen via de publiek toegankelijke, tweede verdieping bereikbaar. Stoelen en vloerbedekking zijn in een donkergroene kleur uitgevoerd en de achterwand is met staaldoek bekleed. De tribune heeft daardoor een donkerder karakter, waardoor deze gezien vanaf het spreekgestoelte minder opvalt. In de achterwand waar zich de perstoren bevindt, is een regiekamer voor televisie en livestreaming. In de zaal zijn vanaf het begin diverse camera's aangebracht die de Kamerdebatten vanuit verschillende standpunten kunnen volgen.

8. Monumentale kunst

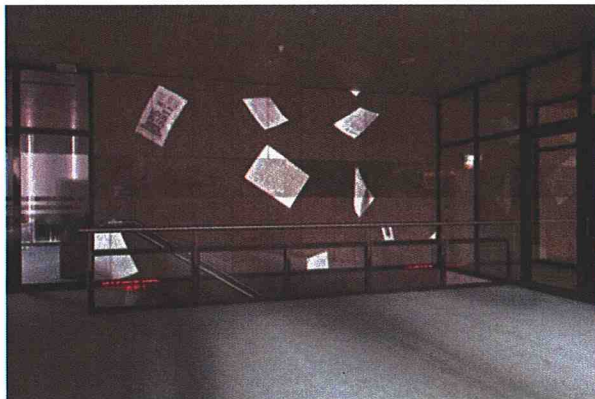
Als gevolg van de toepassing van de percentageregeling voor rijksgebouwen is bij de nieuwbouw van de Tweede Kamer een aantal kunstopdrachten verstrekt aan beeldend kunstenaars. Een speciale begeleidingscommissie waarin onder andere de architect, de kunstadviseur van de Rijksgebouwendienst en leden en medewerkers van de Tweede Kamer zitting hadden, stelden hiervoor een nota van uitgangspunten op. Hierin werden de locaties en de aard van de kunstopdrachten vastgesteld.

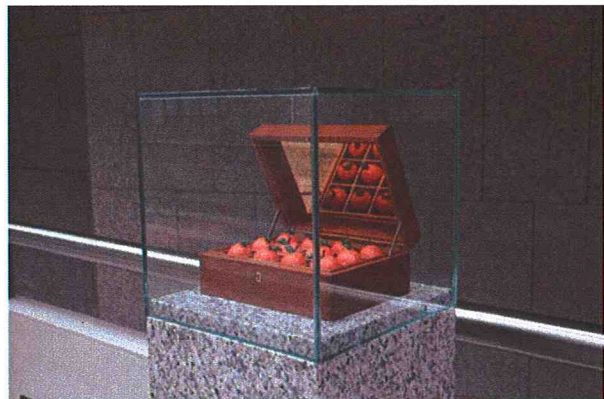
Afb.41 Kunstwerk van Lex Wegchelaar.

Afb.42 Schepelhal met fontein van André Volten.

Afb.43 Lichtprojectie van Sanja Medic (bron ARBM).

Afb.44 Onderdeel van het kunstwerk van Auke de Vries.

Een belangrijke plek voor het publiek is de Statenpassage. Ter hoogte van een van de doorgangen tussen de vergaderblokken plaatste beeldend kunstenaar Lex Wegchelaar een sculptuur waarin hij de marmeren wand afkomstig het uit de gesloopte zittingzaal van de Hoge Raad heeft hergebruikt. De wand bevatte een verdiept reliëf van R.N. Roland Holst met vier belangrijke wetgevers Mozes, Solon, Justinianus en Napoleon. Op de rand die de vier panelen bij elkaar houdt, staat de tekst "Waar het recht ophoudt, begint de oorlog". De vorm

van dit monument is geïnspireerd op de Keltische eik, de boom waaronder in de oudheid recht werd gesproken. Het totale kunstwerk is 7 meter hoog en heeft een diameter van 4 meter. In de Schepelhal bevindt zich een natuurstenen fontein geplaatst ontworpen door André Volten. Het werk bestaat uit twee, iets verschoven ten opzichte van elkaar, gestapelde cilinders waaruit water langs cannelures naar beneden loopt, naar een cirkelvormig bassin waarin de cilinders staan opgesteld.

Niet oorspronkelijk, maar wel als gevolg van de percentageregeling aangebracht na verbouwing van de begane grond tot Centraal Informatie Punt (CIP), is de videoprojectie *Free Fall* van Sanja Medic uit 2007. Deze bevindt zich op de zijwand naast de trap die van de eerste verdieping naar het CIP voert en bestaat uit een in de wand verzonken lichtkrant en de projectie van een voorstelling waarbij een stapel papier omhoog wordt gegooid en als losse papieren naar beneden dwarrelt. Het werk is een verwijzing naar de tijdelijkheid van wetten, die door nieuwe inzichten gedateerd raken, maar soms ook interessante visies uit het verleden blootleggen.

In de vide van de Statenpassage is ook een monumentaal kunstwerk aangebracht. Het is niet voortgekomen uit de percentageregeling, maar is een geschenk van de twaalf Nederlandse provinciebesturen. Het is gemaakt door beeldend kunstenaar Auke de Vries en bestaat uit een vrij hangende, ruimtelijke sculptuur van stalen elementen en een sokkel voorzien van een kistje met de 'appeltjes van oranje'. Dit bevindt zich op de galerij bij de plenaire zaal en is in samenwerking met Koningin Beatrix gemaakt. Op de sculptuur zelf bevindt zich de eerste regel van het zesde couplet van het Wilhelmus "Mijn schild en de betrouwen, zijt Gij o God, mijn Heer" en in het handschrift van de Koningin de tekst "In de gelijkwaardigheid van mensen ligt de grondslag voor een verdraagzame samenleving".

Een ander geschenk voor het nieuwe gebouw is de bank op de Hofplaats. Voor een kunstwerk op deze plek was aanvankelijk een bedrag van 100.000 gulden ter beschikking gesteld vanuit de organisatie van de Tweede Kamer zelf. Op voorstel van het atelier Rijksbouwmeester werd de Griekse beeldhouwer Jannis Kounellis gevraagd, die een installatie van ijzer en kolen voorstelde. Dit ontwerp viel niet in goede aarde bij de christelijke partijen, waardoor het kunstwerk niet werd uitgevoerd. Als alternatief werd een 45 meter lange zitbank van zwart marmer geplaatst, ontworpen door Pi de Bruijn, met hierop de eerste regel van de grondwet. De bank werd uiteindelijk geschonken door de gemeente Den Haag, maar is wel in beheer bij het Rijksvastgoedbedrijf.

Afb.45 De zitbank op de Hofplaats met de eerste regel van de Grondwet.

Het grootste en zonder twijfel meest bekende kunstwerk van de Tweede Kamer bevindt zich op de coulissenwand in de plenaire zaal. Het vormt het dagelijkse decor waartegen het politieke debat zich afspeelt. De begeleidingscommissie adviseerde de Rijksbouwmeester, verantwoordelijk voor de uitvoering van de percentageregeling, om hiervoor een meervoudige opdracht uit te schrijven op basis van een open inschrijving. Uit de 38 reacties werden slechts twee geschikt geacht, waarop vervolgens nog eens vijf kunstenaars alsnog gevraagd werden mee te dingen. Aan de deelnemende kunstenaars is gevraagd om op basis van het door de architect ontwikkelde concept en de daarin vastgestelde randvoorwaarden een ontwerp te maken. De scenografische aspecten die bij het debat in de Tweede Kamer aan de orde komen speelden hierin een belangrijke rol. De commissie koos voor het voorstel van Rudi van de Wint, mede vanuit het idee dat door zijn toevoeging de zaal ook bij niet volledige bezetting een levendig beeld zou bieden.

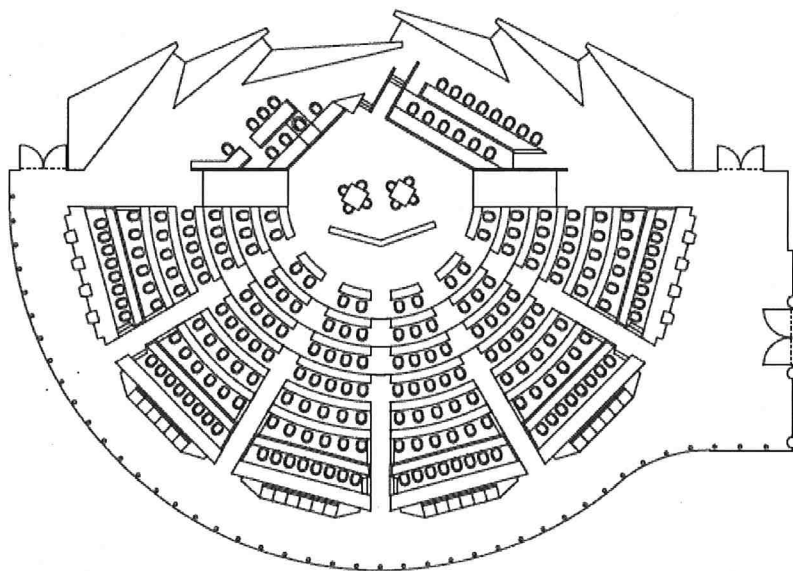
Afb.46 Wandschilderingen op de achterwand van de plenaire zaal door Rudi van de Wint.

Het gerealiseerde werk van Van de Wint (zonder titel) is opgebouwd uit tien panelen van verschillende breedtes, die in paren zijn aangebracht op de uiteinden van de coulissen en zich om de rand heen vouwen. Het werk is uitgevoerd in olieverf op doek, maar door de toegepaste verftechniek, aangebracht in verschillende lagen, wordt de indruk gewekt dat het tapijten zijn. Het betreft abstracte, ruimtelijke voorstellingen in oranje, rood, paars en blauw die steeds per twee een voorstelling vormen, maar steeds met de tegenoverliggende wand. Hierdoor worden deze naar elkaar toe getrokken en ontstaat een driedubbele ruimtelijke werking: de coulissen die ten opzichte van elkaar onder een andere hoek staan, de panelen die de afstand ertussen visueel overbruggen en de dieptewerking van de voorstellingen zelf.

De toepassing van beeldende kunst in een zittingzaal van een parlement is een zeldzaam fenomeen. Enkele klassieke parlamentsgebouwen zijn voorzien van decoratieve schilderingen of toepassingen van bouwplastic, maar moderne, naoorlogse zittingzalen zijn vaak in een functionele, zakelijke bouwstijl ontworpen waar slechts in een enkel geval beeldende kunst is toegepast. Zo hangt in de plenaire zaal van het Zweedse parlement een tapijt met een voorstelling die refereert aan het Zweedse landschap. De zijwanden van de assemblée van de Verenigde Naties in New York zijn voorzien van grote abstracte schilderingen van de Franse kunstenaar Fernand Léger. Net als de schilderingen van Van de Wint, hebben deze voorbeelden een neutraal karakter en dragen ze bij aan de ruimtewerking van de zaal.

9. Typologie en representatie

De halfcirkelvormige plattegrond van de plenaire zaal is wereldwijd de meest gekozen vorm voor zittingzalen van parlementen. De vorm grijpt terug op het Griekse amfitheater, zoals bewaard gebleven in het Teatro Greco in Syracuse op Sicilië. Deze klassieke theatervorm wordt vanaf de achttiende eeuw ook gebruikt voor de parlamentsgebouwen. Het eerste als zodanig ontworpen gebouw werd in 1731 in Dublin gebouwd en heeft tot de inlijving door Groot-Brittannië tot 1800 dienst gedaan. De Assemblée Nationale in Parijs werd in 1795 ondergebracht in het Palais Bourbon waarin een nieuwe zaal werd ontworpen, geïnspireerd op de halfcirkelvormige zaal van de Ecole de Medicine uit 1769. De keuze voor deze vorm komt ook voort uit het streven naar eenheid binnen de nationale assemblee. De voorzitter neemt een centrale positie in en richt zich tot alle vertegenwoordigers met consensus als het ultieme doel van het politieke debat.

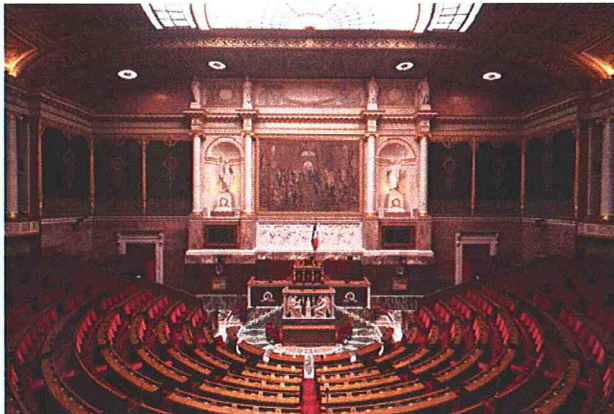

Afb.47 Schematische plattegrond van de plenaire zaal met halfronde opstelling (bron X-M-L).

Het Britse Lagerhuis gaat uit van een ander politiek systeem waarbij de regerende partijen en de oppositie tegenover elkaar zijn geplaatst. Deze verdeling kwam voort uit de opstelling van de koorbanken van de kapel waar het Engelse parlement oorspronkelijk bijeenkwam. De afstand tussen de banken is bepaald op 2,5 zwaardlengte, zodat de MP's elkaar in oververhitte discussies niet konden verwonden. De spreker staat in het midden en richt zich tot de voorzitter die het debat leidt. Dit zogenaamde Lagerhuismodel met twee tegenover elkaar gepositioneerde kampen is een weinig toegepaste typologie in parlamentsgebouwen, maar wordt wel gebruikt als format voor publieke debatten. Opvallend aan het Britse Lagerhuis is dat de zaal slechts plaats biedt aan 430 zitplaatsen, terwijl er 650 kamerzetels zijn.

Tenslotte komen er varianten van deze twee meest uitgesproken types voor, zoals het hoefijzermodel of de ovaal, zoals Pi de Bruijn in zijn eerste ontwerp voor de Tweede Kamer presenteerde. Weinig voorkomend is de cirkelvorm, waarbij de ruimtelijke divisie van links en rechts weliswaar wordt vermeden, maar de zichtbaarheid en hoorbaarheid van de spreker te wensen over laat. Bijzonder is dat het klassieke Griekse model ook de afgelopen vijftig jaar, waarin bijna twee-derde van de 196 parlementen in de wereld is gebouwd, nog steeds de meest beproefde typologie is. Toch heeft Pi de Bruijn zich naar eigen zeggen niet zozeer laten leiden door andere plenaire zalen in Europa, maar door het door Oscar Niemeyer

ontworpen parlamentsgebouw van Brazilië. De overeenkomst zit hem niet zozeer in de vorm, die is rond met een waaivormige opstelling van zetels, maar in de sfeer van de zaal en de omliggende ruimten.

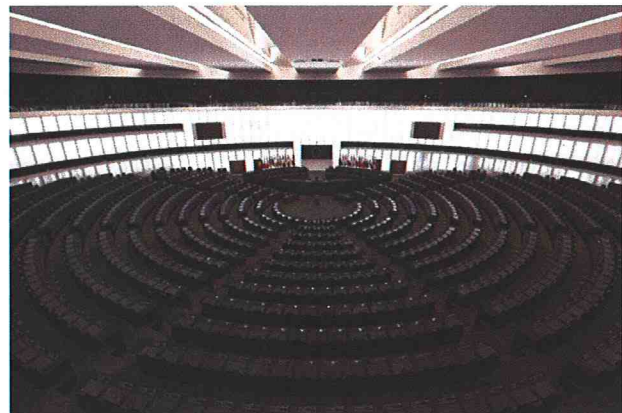
Afb.48 Assemblée Nationale, Parijs (bron: X-M-L).

Afb.49 Camera dos Deputados, Brasilia (bron X-M-L).

Afb.50 Jatiyo Sangsad, Dhaka (bron: X-M-L).

Afb.51 Europees Parlement, Straatsburg (bron: X-M-L).

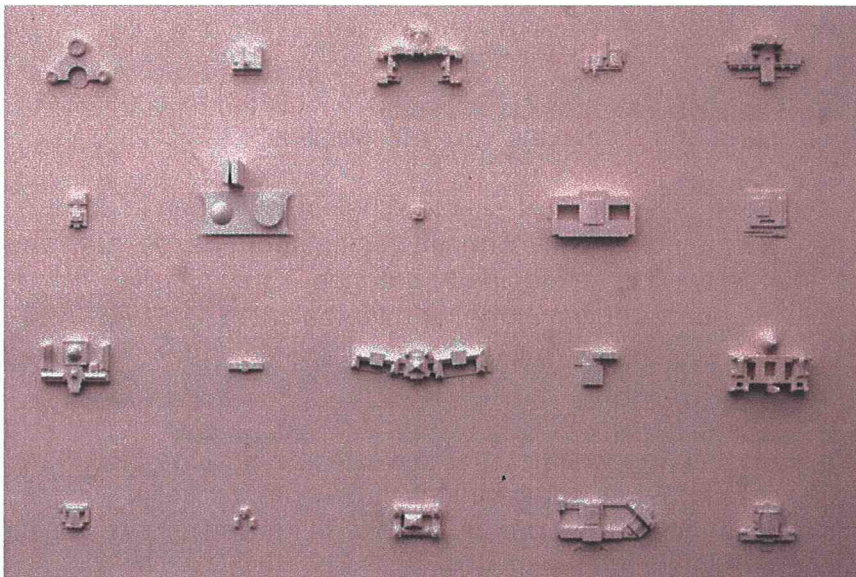
De plenaire zaal van een parlement is naast een vergaderzaal ook een belangrijke representatieve ruimte. Vrijwel overal zijn in meer of mindere mate symbolen van nationale identiteit te vinden, zoals de nationale vlag of een landswapen. Dergelijke sybolen zijn vaak als losse objecten aan de zaal toegevoegd of soms op abstracte wijze verwerkt in de achterwand, zoals in de Camero dos Deputados in Brasilia of in de Landtag in Düsseldorf. De verwijzing naar het Nederlandse landschap in de inrichting en de aanwezigheid van beeldende kunst in de Tweede Kamer zijn een uitzondering.

De representatie van de nationale identiteit speelt in de architectuur van de zalen nauwelijks een rol. De architectonische organisatie verwijst eerder naar universele democratische waarden dan naar nationale identiteit. Dat geldt ook voor de architectuur van de parlamentsgebouwen als geheel. Een systematische vergelijking van de 196 parlamentsgebouwen in de wereld, onlangs gepresenteerd op de Architectuurbiënnale van Venetië, brengt vooral de formele overeenkomsten treffend in beeld. Ondanks de uiteenlopende politieke regimes die de parlamentsgebouwen bedienen, valt de grote mate van monumentaliteit op. Of het nu gaat om historische continuïteit of om fervente manifestatie van een nieuw begin, overal ter wereld voert monumentaliteit de boventoon als verbeelding van politieke macht.

In de meeste gevallen worden klassieke middelen ingezet om deze monumentaliteit tot uitdrukking te brengen. Symmetrie lijkt hiervoor het basisingrediënt, ondersteunt door risalieten, trappartijen, zuilenrijen, frontons en koepels. Enkele modernistische, asymmetrische opgezette parlamentsgebouwen ontberen dergelijke klassieke vormentaal,

maar stralen door hun positie vaak een zekere dominantie af naar hun omgeving. De betekenis van parlamentsgebouwen wordt niet zelden onderstreept door hun ligging: op de top van een heuvel (Capitoll Hill), aan het einde van een as (Brasilia) of als grootste gebouw aan stedelijke ruimte (Athene).

Het gebouw van de Tweede Kamer is alles behalve monumentaal. Zoals in veel Europese steden maakt het deel uit van een door de eeuwen heen ontwikkeld conglomeraat van gebouwen dat op een organische manier in het stedelijk weefsel is ingebed. Meestal zijn alsnog formele middelen gebruikt om de betekenis van het gebouw te duiden, maar ook in dit opzicht wijkt het gebouw van de Tweede Kamer af. Het Nederlandse parlement is gehuisvest in een van de meest ingetogen gebouwen ter wereld in zijn soort. Wellicht dat het daarmee toch onbedoeld blijk geeft van de burgerlijke, calvinistische volksaard waarop Kamervoorzitter Vondeling in 1977 nog duidde.

Afb.52 Maquettes van verschillende parlamentsgebouwen in de wereld, te zien in het Oostenrijkse paviljoen op de architectuurbiënnale van Venetië, 2014.

10. Gebruiksgeschiedenis

Sinds de ingebruikname van het gebouw in 1992 is het gebouw in grote lijnen ongewijzigd. De belangrijkste wijzigingen hebben betrekking op de toegankelijkheid en beveiliging van het complex. Zo is het beoogde openbare karakter van de Statenpassage uiteindelijk niet gerealiseerd. Ter gelegenheid van de oplevering van de gerenoveerde balzaal in 1994 heeft Pi de Bruijn nog een pleidooi gehouden voor het alsnog openen van de Statenpassage, maar dat heeft niet mogen baten.

Hoewel is geprobeerd de gastvrijheid van het gebouw niet uit het oog te verliezen en de benodigde onderdelen zoveel mogelijk transparant zijn gehouden, doen deze nieuwe elementen op sommige plekken afbreuk aan het open karakter van het gebouw.

Op dit moment is er sprake van twee toegangen met elk een eigen publiek. De entree aan het Plein is bestemd voor Kamerleden, medewerkers en professionele bezoekers van de Tweede Kamer

De entree aan de Lange Poten is bestemd voor bezoekers van de publieke tribune of andere publieke bijeenkomsten in het

gebouw.

Enkele jaren geleden is besloten dat elke Nederlander voor zijn achttiende in de Tweede Kamer moet zijn geweest. Uitvoering van dit besluit (door Pro Demos, huis voor democratie en rechtsstaat) zorgt voor een dagelijkse stroom leerlingen. Deze worden na de scanstraat naar de Schepelhal, waar zich garderobekasten bevinden, en de zogenaamde luie trap aan de zijde van de Hofplaats naar de publieke tribune geleid. Aan de Lange Poten is ook de toegang naar de perstoren

Het dakterras is grotendeels voorzien van een overkapping met beweegbare lamellen.

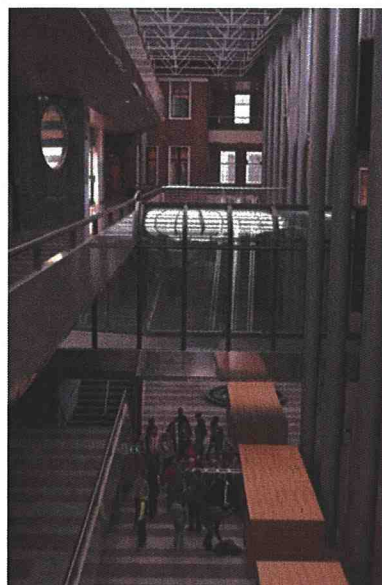
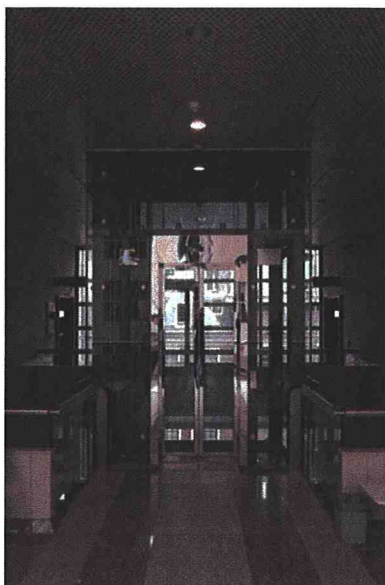
De Schepelhal is daardoor veel minder van belang voor de routing en de beleving van het complex.

De scheiding van publieksoorten heeft ook geleid tot enkele scheidingswanden in de ruimten tussen de vergaderzalen. Hier is ook een invalidenlift geplaatst om bezoekers vanuit de begane grond rechtstreeks naar de tweede verdieping te brengen. Deze nieuwe elementen belemmeren toch het vrije doorzicht tussen de vergaderzalen.

Op de begane grond is het meest westelijke vergaderblok aangepast ten behoeve van een koffiecorner en souvenirwinkel. De oorspronkelijk binnenwanden en plafonds zijn nog aanwezig, maar de puien met de karakteristieke lamellen zijn verwijderd. De inrichting is door de exploitant aangebracht.

Afb.53 De toegangspoortjes bij de entree aan het Plein.

Afb. 54/55/56 Portiersloge ingang Plein (l), nieuwe lift tussen vergaderzalen (m) en garderobekasten in de Schepelhal (r).

In de Statenpassage stonden oorspronkelijk vier kleine kubussen die waren bedoeld voor informeel overleg en ontmoeting tussen publiek en politici. Deze hebben echter nooit op die manier gefunctioneerd en zijn enkele jaren geleden verwijderd. Op de plaats van de kubussen zijn borstbeelden van belangrijke figuren uit de Nederlandse geschiedenis geplaatst. Deze zijn niet voor de Tweede Kamer ontworpen, maar vanuit verschillende collecties bijeen gebracht.

De ruimte [redacted] oorspronkelijk in gebruik bij de afdeling Voorlichting als publieksinformatievoorziening, is in 2006 verbouwd en opnieuw ingericht tot Centraal Informatie Punt. Hier kunnen parlementariërs, fractiemedewerkers en ambtenaren terecht voor informatie over talloze onderwerpen. Ook beheert de dienst Informatievoorziening een uitgebreide collectie boeken over parlement en politiek en heeft toegang tot alle recente archieven van de Tweede Kamer. Om dit informatiepunt bereikbaar te maken voor politici, is een trap aangebracht tussen de eerste verdieping en de begane grond. Zoals bij veel van de aanpassingen aan het gebouw is het bureau van Pi de Bruijn, de ArchitectenCie uit Amsterdam, betrokken bij de verbouwing van deze ruimte. Om meer daglicht in de ruimte te maken zijn extra gevelopeningen aangebracht, maar deze zijn heel zorgvuldig en onopvallend in de gevel opgenomen. Daarnaast is de ruimte voorzien van balie, kasten en betimmeringen van perenhout, zoals dat ook in de plenaire zaal is toegepast. Het voormalige café op de hoek van de Lange Poten, dat slechts enkele jaren heeft gefunctioneerd [redacted] werd bij de ruimte betrokken.

Daarnaast hebben talloze kleine verbouwingen plaatsgevonden ter verbetering van logistiek, technische en klimatologische voorzieningen. Zo was de Statenpassage oorspronkelijk niet geklimatiseerd omdat deze als intermediair tussen binnen en buiten niet was bedoeld om in te verblijven of in te werken. De glazen kap leidde tot hoge temperaturen in de zomer en lage temperaturen in de winter. Om die reden zijn zonneschermen [redacted] aangebracht die voor de nodige klimaatbeheersing zorgen.

11. Cultuurhistorische waardering

Het opstellen van een cultuurhistorische waardering van een gebouw dat nog maar twintig jaar oud is, lijkt op het eerste gezicht precair. Een lastige bijkomstigheid bij de vaststelling van de cultuurhistorische betekenis van recente bouwkunst is het ontbreken van een breder historisch perspectief. Naar mate de tijd verstrijkt, neemt de kennis over stromingen en ontwikkelingen in de architectuur toe en wordt reflectie makkelijker. Desondanks is het goed mogelijk de cultuurhistorische betekenis van de nieuwbouw van de Tweede Kamer te bepalen. De systematiek van waardestelling uit de Richtlijnen Bouwhistorisch Onderzoek 2009 van de Rijksgebouwendienst en Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed bieden hiervoor voldoende aanknopingspunten. Op grond van de resultaten van dit onderzoek kan worden geconcludeerd dat de nieuwbouw van de Tweede Kamer van hoge cultuurhistorische betekenis is. In onderstaand overzicht wordt uiteengezet op grond van welke specifieke deelwaarden tot deze conclusie is gekomen.

Op de eerste plaats is dat de **algemene historische waarde**. Het betreft het eerste voor dit doel ontworpen gebouw in Nederland, waar het belangrijkste orgaan van onze parlementaire democratie haar functie uitoefent. Belangrijke politieke gebeurtenissen vinden hier plaats. De nieuwbouw is het resultaat van een langdurig proces dat in 1970 naar aanleiding van de gebrekkige huisvesting van de Tweede Kamer is gestart en na een moeizame, maar belangrijke prijsvraag voor het Nederlandse architectuurdebat, tot een opdracht aan Pi de Bruijn heeft geleid en uiteindelijk in 1992 tot de oplevering van het gebouw is gekomen. De nieuwbouw heeft het functioneren van de Tweede Kamer en het volgen van haar handelingen door media en publiek gestimuleerd.

Ten tweede is het gebouw van belang vanwege de **ensemblewaarde**. De nieuwbouw van de Tweede Kamer is een van de eerste voorbeelden van het zorgvuldig inpassen van een grote publieke voorziening in bestaand stedelijk weefsel. Hoewel het ten opzichte van de historische context van het Binnenhof is ontworpen in een contemporaine, contrasterende vormgeving, heeft Pi de Bruijn gezocht naar een zeker evenwicht tussen oud en nieuw in termen van ruimtelijke opzet en architectuur. Zonder het karakter van het Binnenhof geweld aan te doen, is een modern complex toegevoegd, dat bovendien de toegankelijkheid en doorwaadbaarheid van het Binnenhofcomplex (in beginsel) heeft vergroot.

Op de derde plaats is het gebouw van belang vanwege de grote **architectuurhistorische waarde**. De perikelen rond de prijsvraag en de uiteindelijke opdracht aan De Bruijn markeren de omslag in de Nederlandse architectuur waarbij architecten zich afzetten tegen de kleinschaligheid van de jaren zeventig en hun ontwerpen op rationele principes baseerden, zonder ideologische achtergrond of stilistische voorkeur. Het ontwerp voor de Tweede Kamer heeft een grote betekenis voor de carrière van Pi de Bruijn en zijn positie in het Nederlandse architectuurklimaat. Het gebouw heeft een hoogwaardige uitstraling met duurzame en tijdloze materialen, die zowel in het exterieur als in het interieur tot uitdrukking komt.

Tenslotte is het gebouw, ondanks zijn jonge leeftijd, van zeer grote waarde vanwege de **gebruikshistorie**. De plenaire zaal van de Tweede Kamer is de belangrijkste plek van onze parlementaire democratie, waar het debat plaatsvindt over politieke kwesties die ons allemaal aangaan en die we bovendien dagelijks op televisie en live-streaming kunnen volgen. Het politieke landschap is in de afgelopen twintig jaar drastisch gewijzigd. De plenaire zaal was en is het decor waartegen deze belangrijke politieke ontwikkelingen plaatsvinden.

Naast deze cultuurhistorische waardestelling in woord, zijn de zogenaamde monumentwaarden van de ruimtelijke structuur, de gevels, constructie en indeling in kleur aangegeven op recente plattegronden. Hierbij zijn de Richtlijnen Bouwhistorisch Onderzoek 2009 van de Rijksgebouwendienst gevolgd, zij het dat het begrip monumentwaarde is

vervangen door cultuurhistorische waarde. Vanwege het recente bouwjaar kan het begrip monumentwaarde misleidend werken.

De gewaardeerde elementen zijn met kleur aangegeven. **Blaauw** staat voor hoge, **groen** voor positieve en **geel** voor indifferente monumentwaarde. De kleurcode geel wordt ook gebruikt voor versturende elementen. In de toelichting per schaalniveau zijn de positief en hoog gewaardeerde onderdelen nader toegelicht. De indifferente en versturende onderdelen worden benoemd. Tekst en waarderingskaarten kunnen echter niet los van elkaar 'gelezen' worden, omdat informatie uit de tekst niet in alle gevallen op kaart kan worden weergegeven of omgekeerd.

12. Waardering per schaalniveau

Ruimtelijke opzet

Het complex heeft een heldere opzet bestaande uit een langgerekt, rechthoekige volume (vergaderzalen en restaurants) dat aan één zijde wordt afgesloten door een dwarsgeplaatst, onregelmatig volume (plenaire zaal en perstoren). Deze vormen samen de bouwmassa die als het ware vrij staat tussen de historische bebouwing. De ruimte tussen hoofdmassa en bestaande bebouwing is ingericht als atrium of binnenplaats. De twee atria vormen met hun galerijen, roltrappen en verbindingsbruggen de hoofdontsluiting van het complex. De wijze waarop oud en nieuw als het ware los van elkaar komen is een belangrijke kwaliteit. Zichtlijnen zorgen voor doorzicht door het complex, maar ook voor de beleving van de omringende bebouwing.

Structurele opzet

De structurele opzet versterkt de ruimtelijke opzet. De bouwmassa kenmerkt zich door een betonconstructie van dragende gevels, kolommen en vloeren met een overwegend gesloten karakter. Hier tegenover staat het transparante karakter van de atria, die worden gevormd door een dunne huid van glaspuien en lichtkappen op stalen kolommen. Dit contrast tussen open en gesloten ruimten valt samen met het onderscheid in gebruik en vormt een belangrijke kwaliteit.

Gevels

De hoofdmassa is vrijwel geheel bekleed met natuursteen. Hierin zijn - waar nodig voor entree, daglichttoetreding of doorzicht - enkele grote glaspartijen aangebracht. Overige gevelopeningen zijn klein en beperkt gehouden om het gesloten karakter te onderstrepen. De atria zijn geheel voorzien van glazen puien in hooggepolijst RVS. De indeling van de gevelopeningen en glaspuien is zorgvuldig afgestemd op de horizontale belijning in het natuursteen.

Materiaalgebruik en detaillering

Het materiaalgebruik is bewust terughoudend ten opzichte van de omringende bebouwing. Er is gekozen voor één type gevelbekleding, Braziliaans graniet, en één type kozijnpuif, gepolijst RVS. Wezenlijk kenmerk van het complex is dat buitengevels en binnenwanden in de algemene ruimten eenzelfde materiaalbehandeling hebben. De kozijnpuien liggen in het gevelvlak om de strakke contouren van de hoofdmassa te benadrukken. Zowel binnen als buiten is sprake van een terughoudend kleurgebruik, de materialen spreken voor zich.

Interieur en monumentale kunst

Ook binnen is sprake van een eenduidig en terughoudend palet aan materialen en kleuren. In de algemene ruimten komen antraciet, wit en beige voor naast het graniet en het gepolijste RVS. De vergaderzalen hebben bijzondere voorzieningen zoals de regelbare lamellen en amorfe plafondpanelen. De inrichting van de plenaire zaal is in zijn geheel van zeer hoge monumentale waarde, vooral vanwege de bijzondere integratie van monumentale kunst in de architectuur.

13. Waardering per onderdeel

EXTERIEUR

Hoge cultuurhistorische waarde:

- alle gevels van het nieuwbouwcomplex, zowel de met natuurstenen beklede delen als de gepolijst RVS puien, vanwege de betekenis voor de architectonische kwaliteit;
- alle hieraan gerelateerde elementen als oculus, passerelle, opstaande dakranden, overstekken en balkons;
- de lichtkappen van de atria inclusief stalen kolommen en de aansluitende puien tussen de kappen en de omringende bebouwing, als wezenlijk onderdeel van de ruimtelijke opzet.

Positieve cultuurhistorische waarde:

- de dakbedekking van de plenaire zaal met de 150 kleurvlakken vanwege het levendige beeld vanuit hoger gelegen bebouwing in de omgeving;
- het transparante hekwerk tussen het gebouw en het naastgelegen Koloniën aan de Pleinzijde, dat de ruimte tussen de bebouwing visueel openhoudt.

Verstorende elementen:

- het niet-oorspronkelijke afdak op het dakterras van de bovenste verdieping van de perstoren belemmert de ruimtelijke beleving van het dakterras.

ALGEMENE RUIMTEN

Hoge cultuurhistorische waarde:

- alle natuurstenen binnengevels, kolommen, borstweringen en vloeren zijn bepalend voor de visuele relatie tussen in- en exterieur en het hoge afwerkingsniveau;
- alle transparante binnenpuien, voorzover deze tot de aan buitengevels grenzende ruimten behoren, zijn bepalend voor doorzicht en transparantie;
- alle galerijen, loopbruggen en roltrappen inclusief balustrades vanwege hun betekenis voor de ruimtelijke beleving en het hoge afwerkingsniveau
- toepassingen van beeldende kunst van Lex Wegchelaer, André Volten, Auke de Vries en Sanja Medic.

Positieve cultuurhistorische waarde:

- alle later aangebrachte, maar transparante uitgevoerde scheidingswanden, toegangssluisen en liftkoker;
- de niet-oorspronkelijke, maar zorgvuldig vormgegeven balie van de entree aan het Plein;
- de garderobekasten in de Schepelhal omdat ze bijdragen aan het hoge afwerkingsniveau;
- de kolommen en wanden van het voormalige café onderin de perstoren, vanwege de zichtbaarheid vanaf de openbare weg.

Indifferente cultuurhistorische waarde:

- de nieuwe inrichting van het Centraal Informatie Punt gelegen onder de plenaire zaal;
- de indeling en afwerking van toiletgroepen op verschillende verdiepingen;
- de nieuwe balie op de tweede verdieping heeft een afwijkende vormgeving.

Verstorende elementen:

- de gesloten scheidingswand tussen Statenpassage en het Centraal Informatie Punt;
- de scheidingswand tussen Statenpassage en ingangshal aan de Lange Poten waardoor een extra obstakel in het doorzicht naar buiten is ontstaan;

VERGADERZALEN

Hoge cultuurhistorische waarde:

- de puien met lamellenschermen zorgen voor regelbare transparantie zijn bepalend voor het hoge afwerkingsniveau.

Positieve cultuurhistorische waarde:

- de gebogen binnenwanden dragen bij aan de bijzondere vorm van de zalen;
- de oorspronkelijke zijwanden met vaste kasten dragen bij aan het afwerkingsniveau;
- de karakteristieke wolkenplafonds dragen bij aan de beleving en de herkenbaarheid van de zalen.

RESTAURANTS

Hoge cultuurhistorische waarde:

- de natuurstenen wanden in de bedrijfsrestaurants zijn bepalend voor het hoge afwerkingsniveau.

Positieve cultuurhistorische waarde:

- de oorspronkelijke halfhoge scheidingswanden en de houten plafonds dragen bij aan de beleving van het oorspronkelijke interieurbeeld;
- de indeling en inrichting van het ledenrestaurant dragen bij aan de beleving van het oorspronkelijke interieurbeeld.

Indifferente cultuurhistorische waarde:

- de transparante scheidingswand van het restaurant op de tweede verdieping;
- de indeling en afwerking van niet-publiektoegankelijke ruimten.

PLENAIRE ZAAL

Hoge cultuurhistorische waarde:

- de natuurstenen wanden en coulissen zijn in hoge mate bepalend voor de functionele, ruimtelijke en esthetische kwaliteiten;
- de inrichting en meubilering zijn bepalend voor het unieke karakter, het hoge

afwerkingsniveau en de functionele beleving;

- de toepassingen van beeldende kunst door Rudi van de Wint die bepalend zijn voor de functionele en ruimtelijke beleving;
- de balustrade en de achterwand van de publieke tribune zijn bepalend voor de ruimtelijke beleving en het hoge afwerkingsniveau;
- het plafond met betimmering en lichtstraat zijn bepalend voor de ruimtelijke beleving.

Positieve cultuurhistorische waarde:

- de betimmering en meubilering van de wandelgang vanwege de functionele relatie met de zaal.

Indifferente cultuurhistorische waarde:

-

PERSTOREN EN OVERIGE RUIMTEN

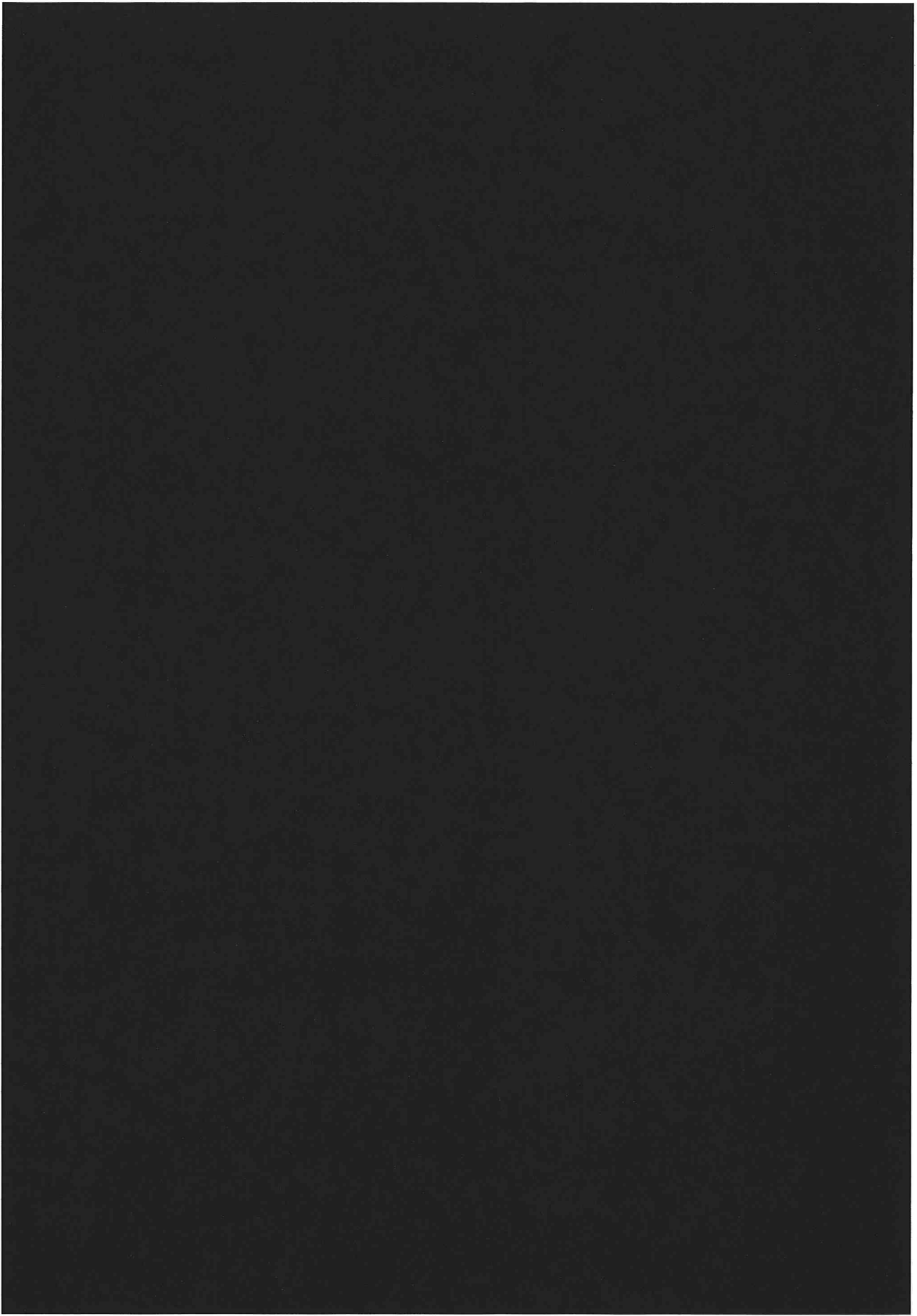
Indifferente cultuurhistorische waarde:

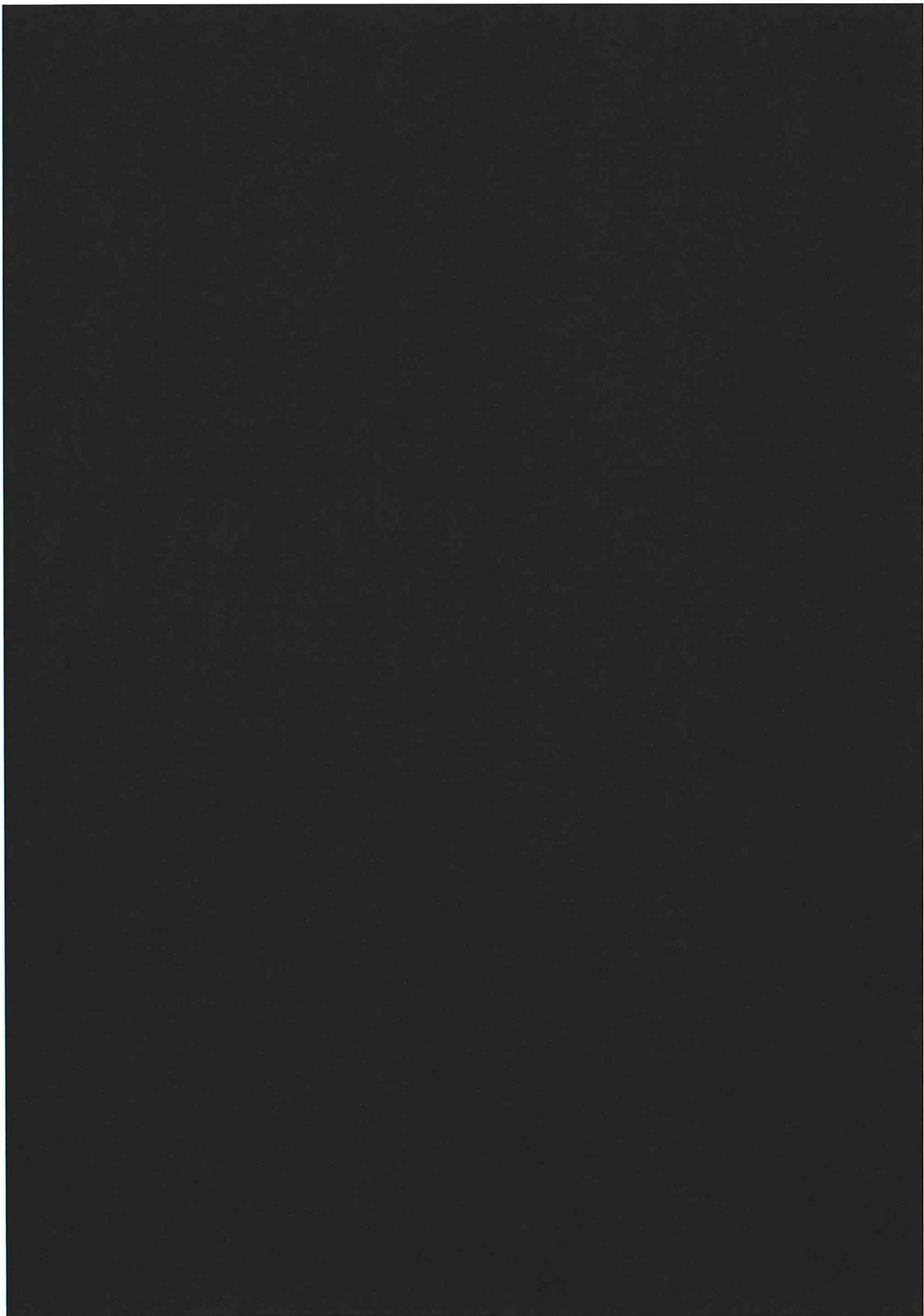
- de functionele indeling heeft geen bijzondere betekenis.

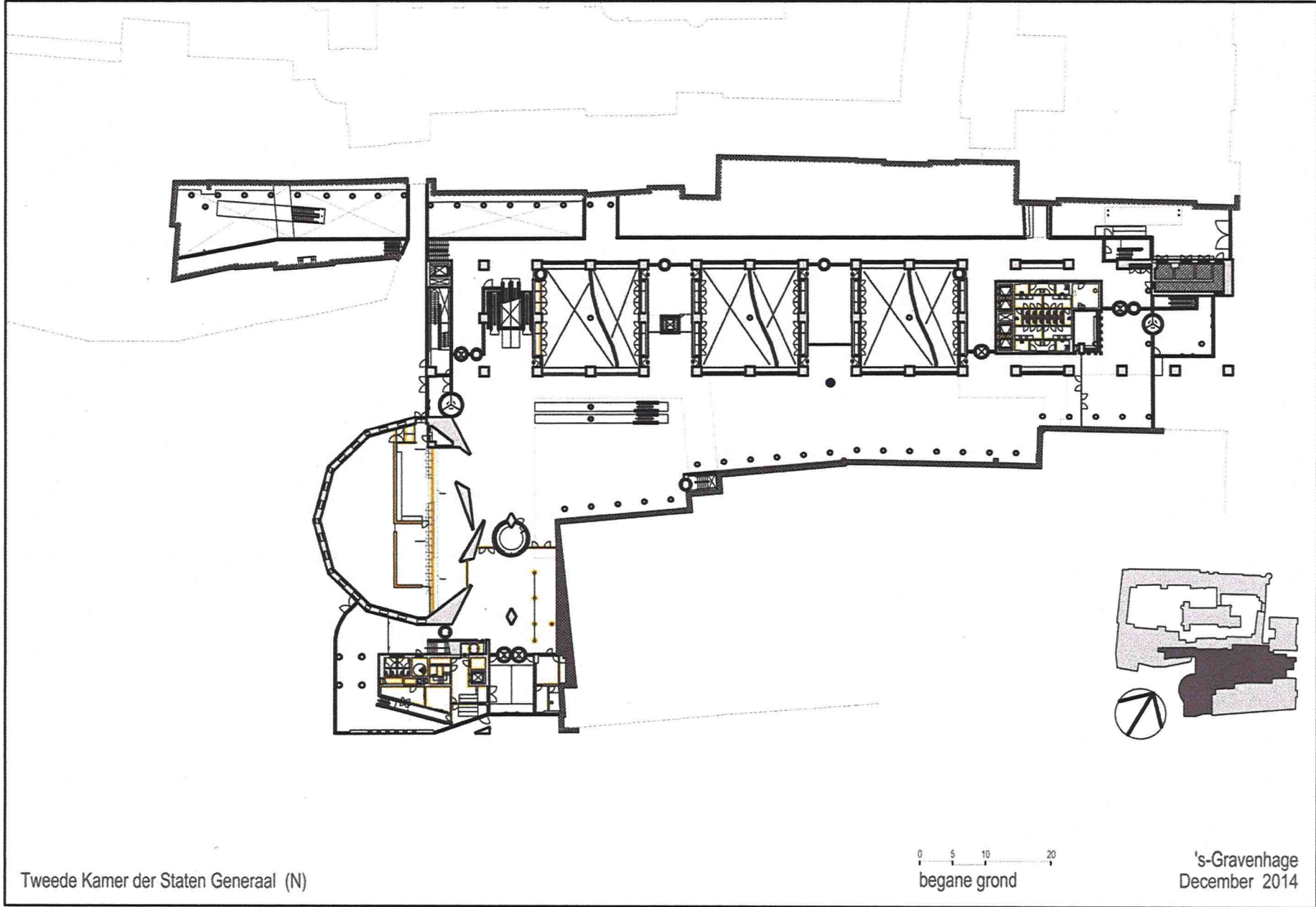
14. Waardestellingskaarten

Op de volgende pagina's zijn de waarderingskaarten per verdieping gerangschikt. Deze zijn gemaakt op basis van door het Rijksvastgoedbedrijf aangeleverde plattegronden. Bij de kaarten hoort de volgende legenda:

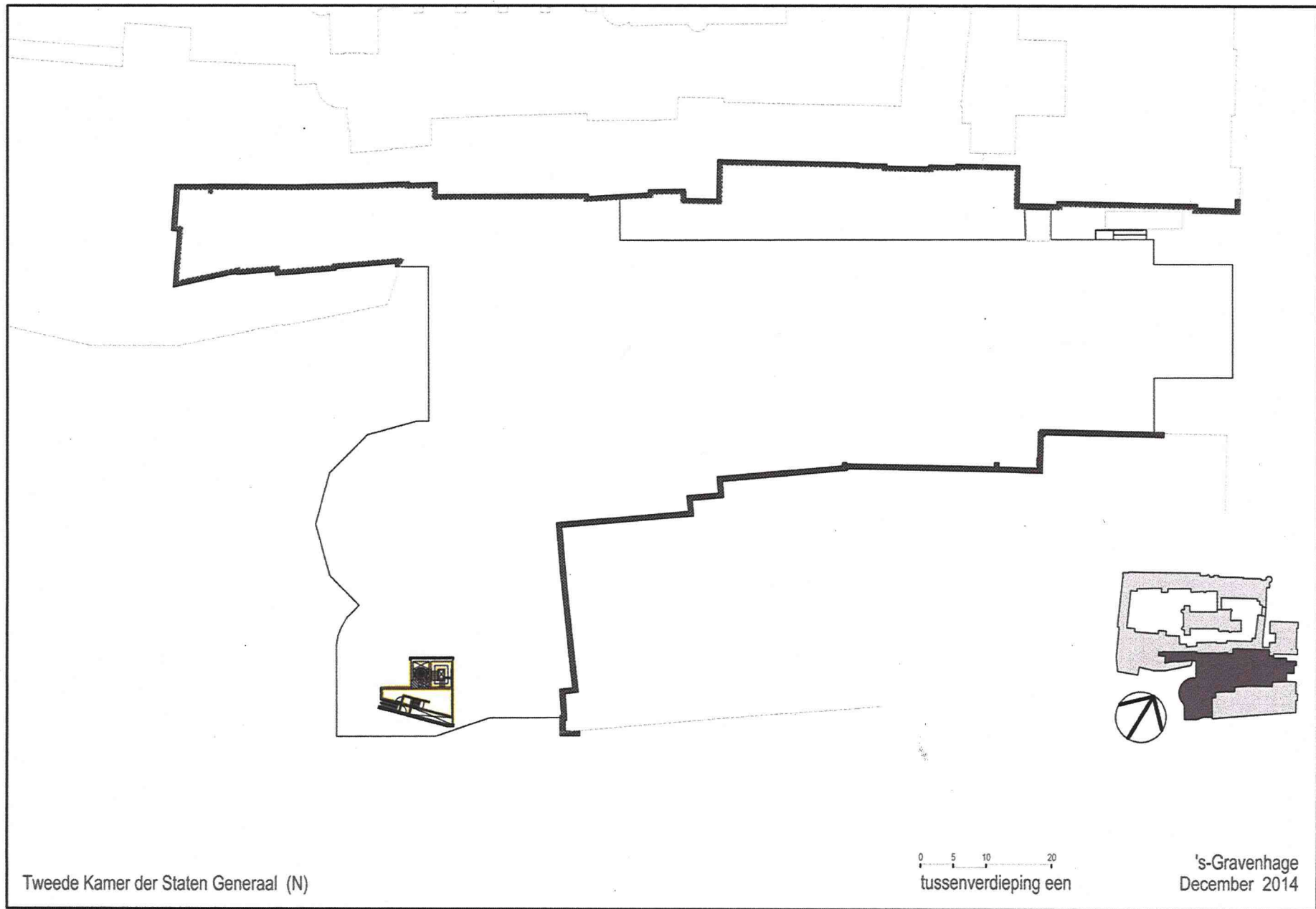
- hoge monumentwaarden
- positieve monumentwaarden
- indifferente monumentwaarden
- monumentwaarden van plafond, zoldering of kap (3 categorieën)
- interieuraspecten (3 categorieën)

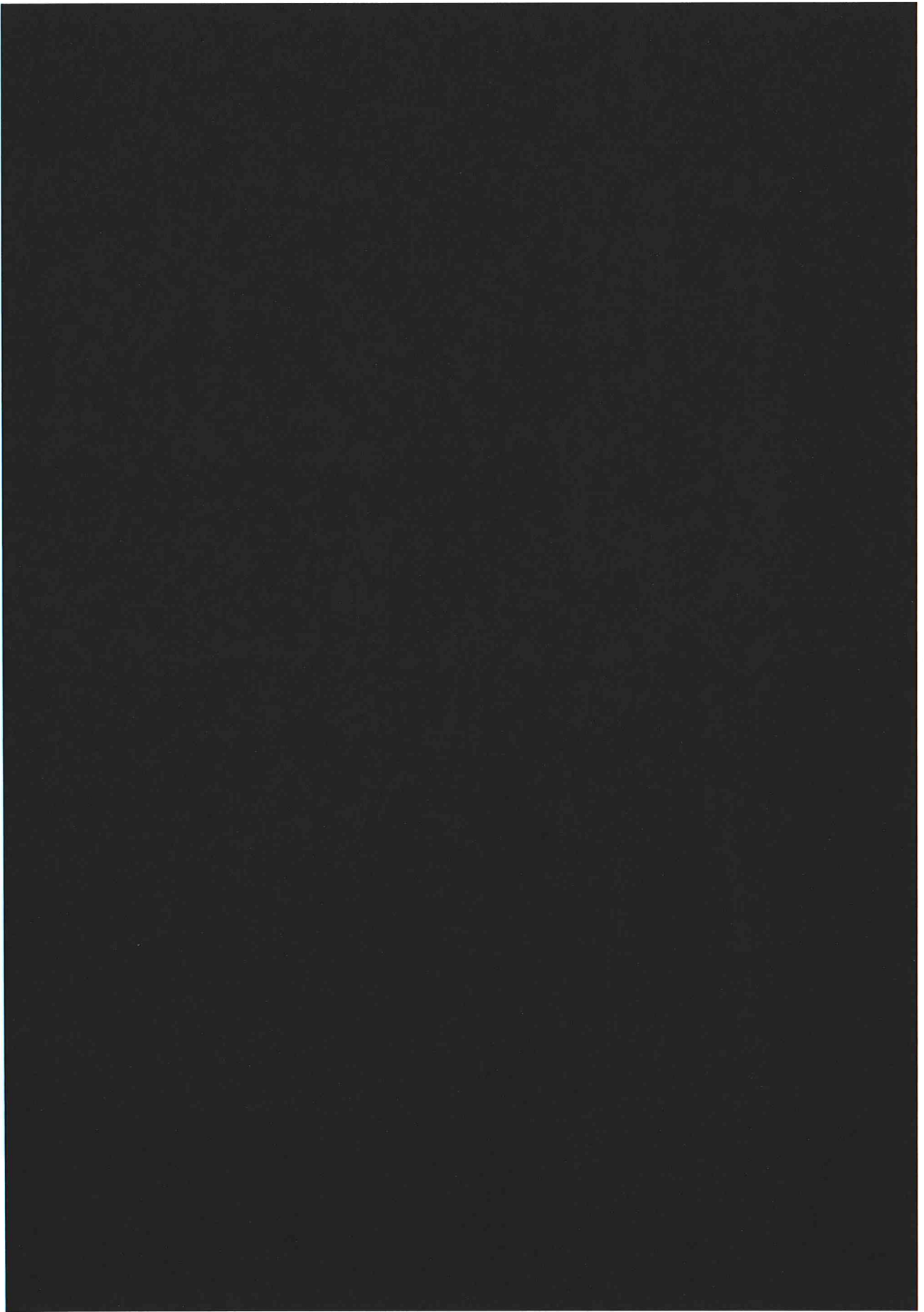

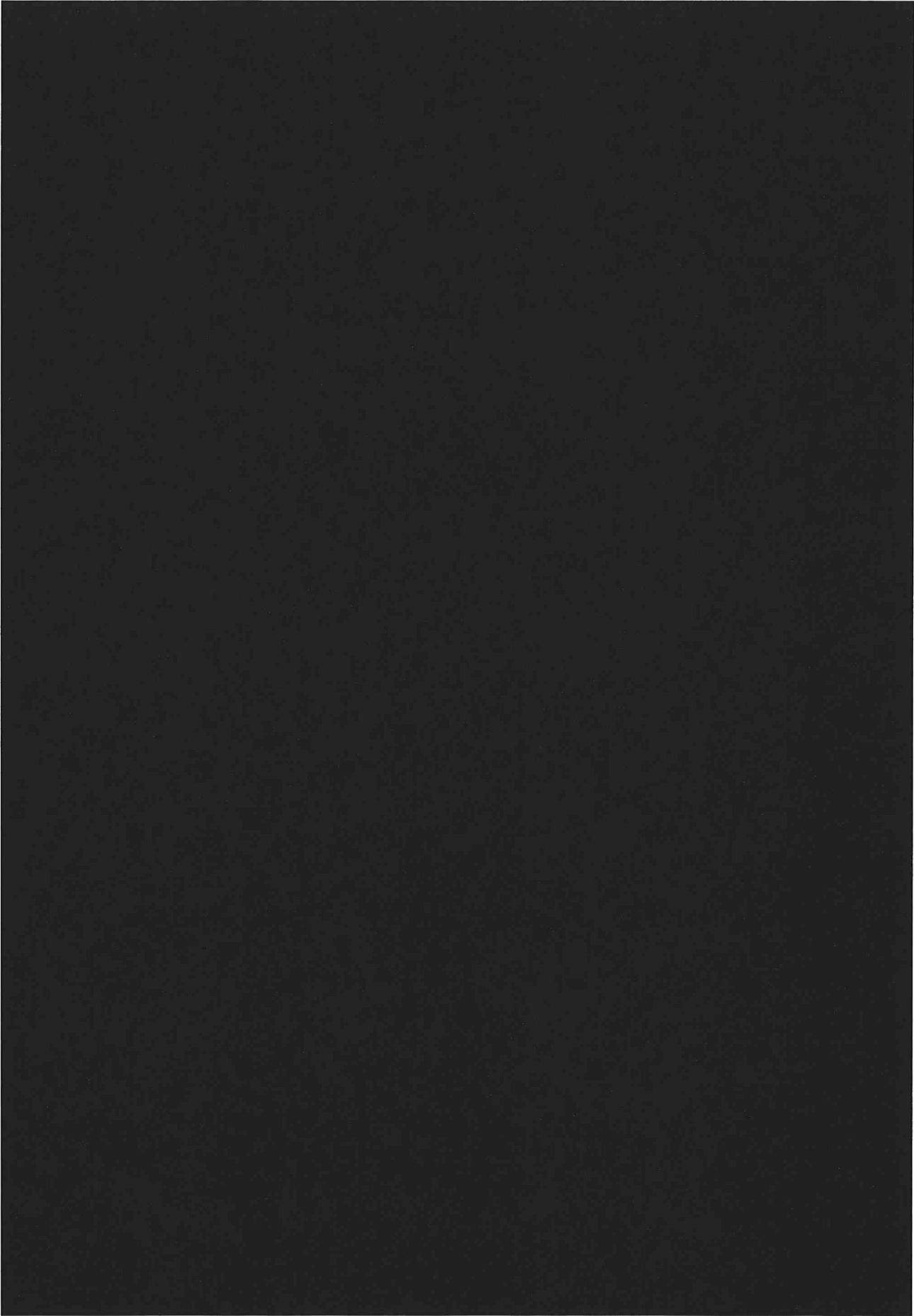

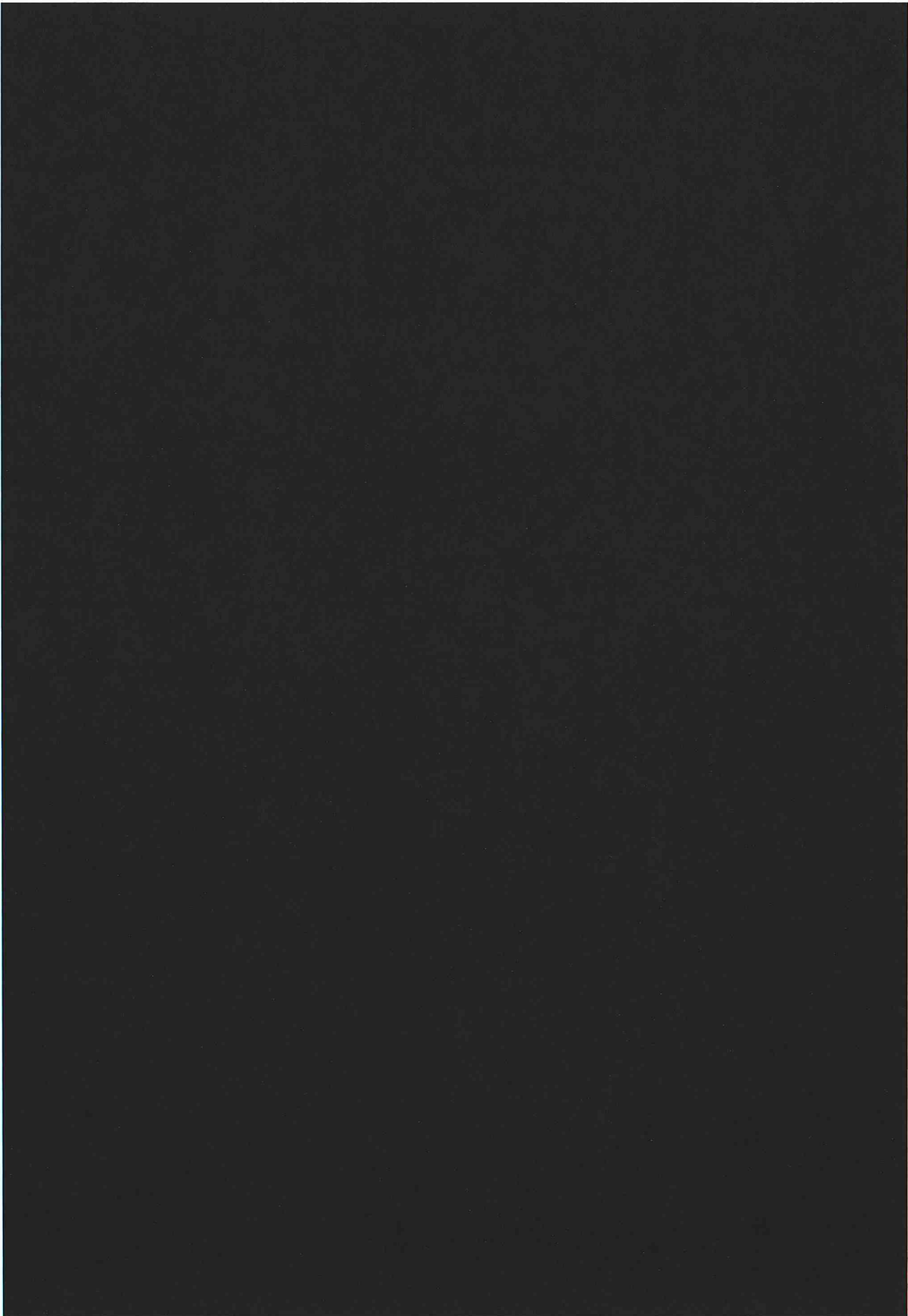

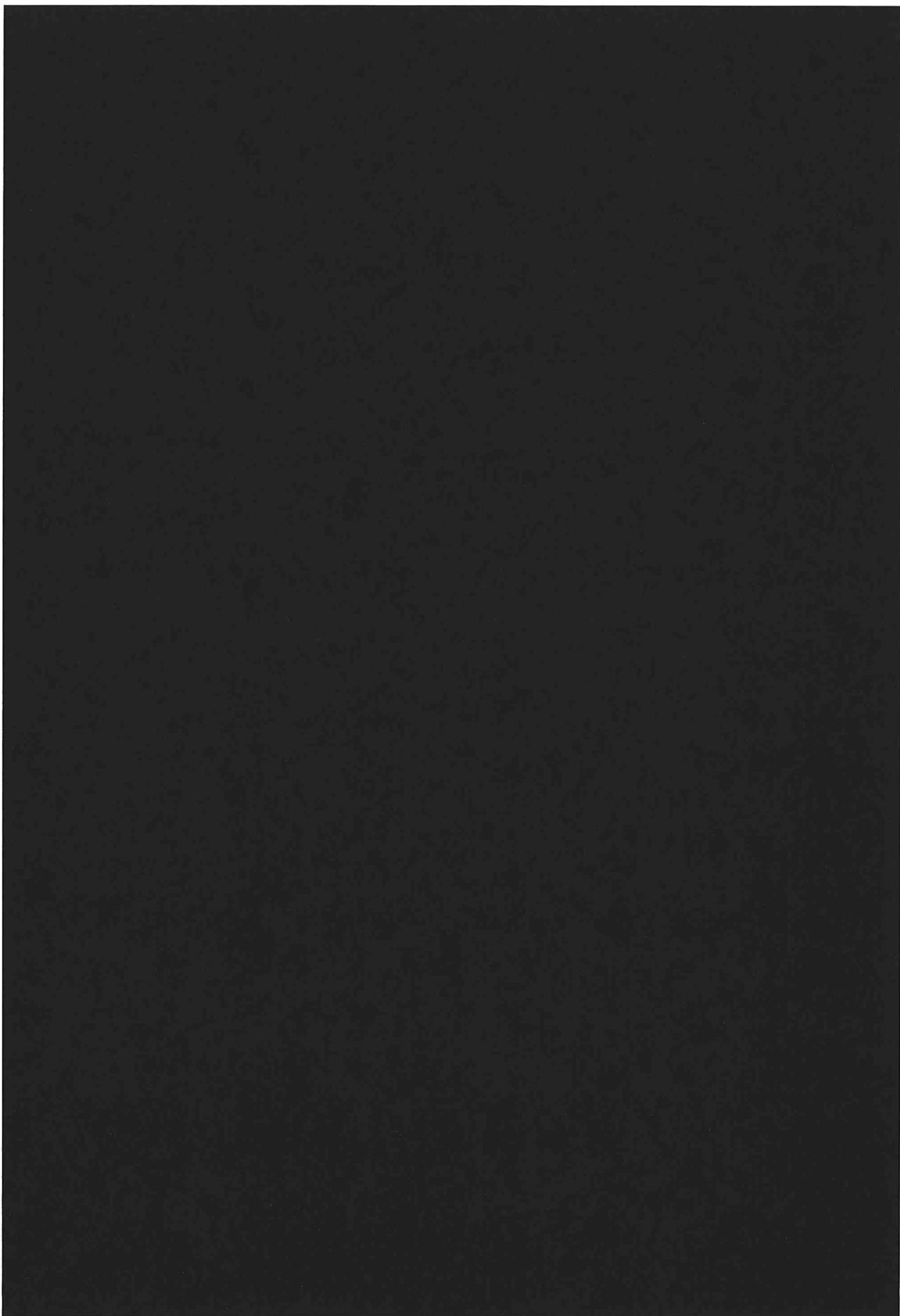

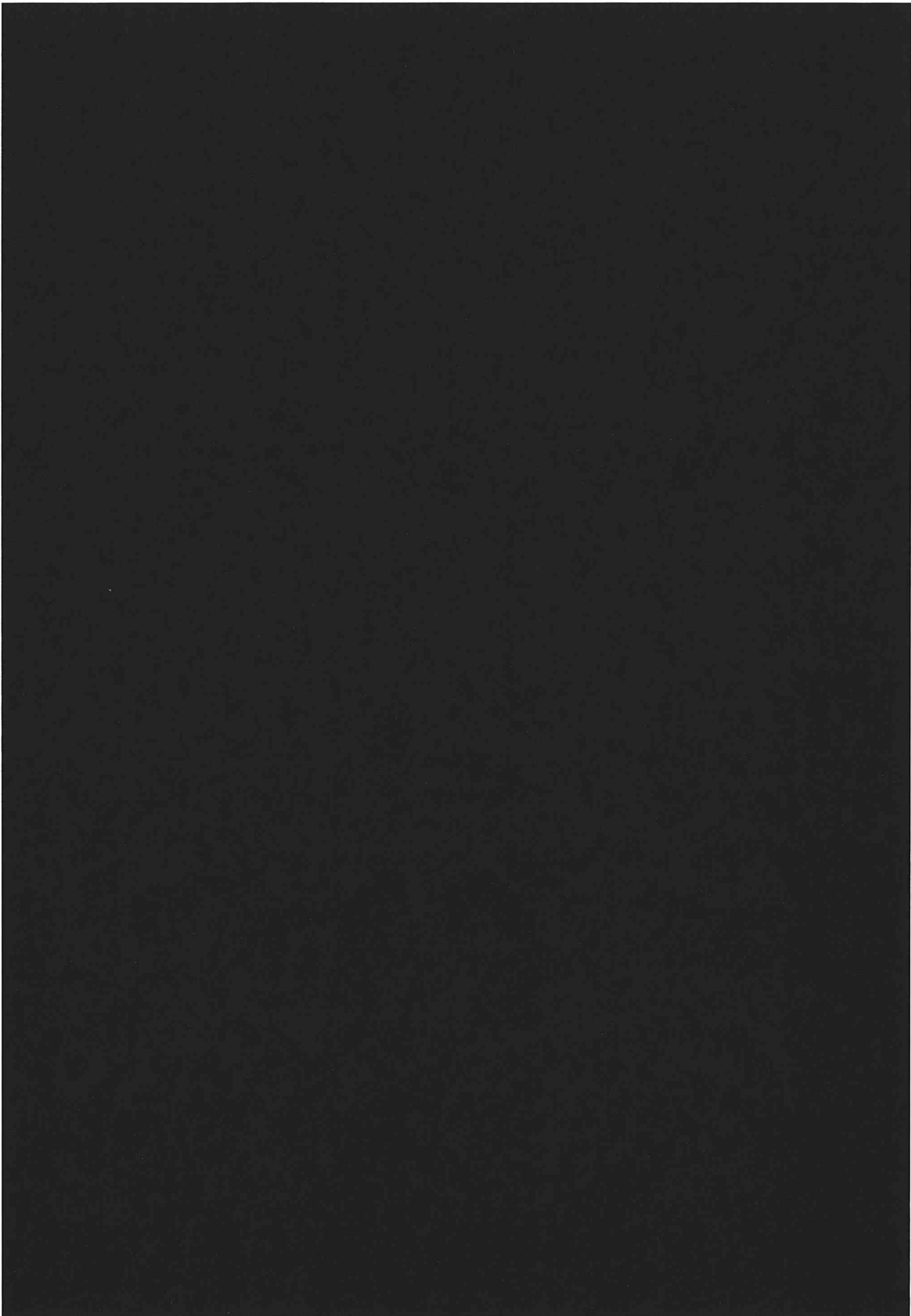

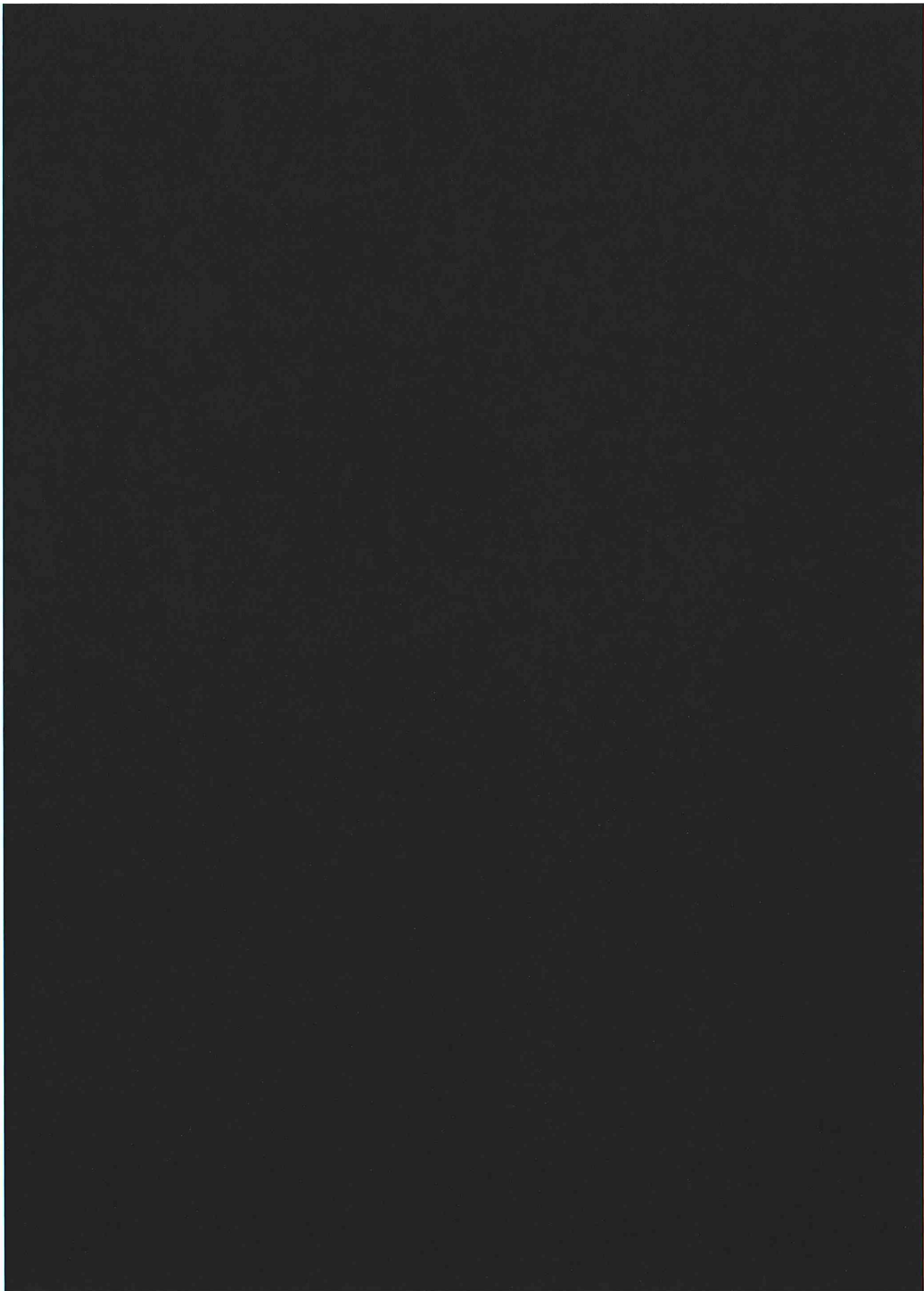

15. Bronnen

Geraadpleegde literatuur:

Gerry van Bakel, Marlies van Riet, *Architectuur en democratie; bouwen voor de volksvertegenwoordiging*, Den Haag 2002 (tent.cat.)

Ruud Brouwers, *De volksvertegenwoordiging en het architectenvolk; Prijsvraag uitbreiding Tweede Kamer – een wedstrijd die voortijdig eindigde*, Den Haag 1978

Ruud Brouwers, *Een bouwsel van woorden; De geschiedenis van de meevoudige opdracht voor de uitbreiding en verbouwing van de Tweede Kamer*, Den Haag 1982

Ruud Brouwers, *Pi de Bruijn: engagement + stedenbouw*, Delft 2008

Pi de Bruijn, 'Hollands Dagboek', *NRC-Handelsblad*, 3 juli 1993

Pi de Bruijn, *Bouwstenen*, Delft 1995 (inaugurele rede)

Wim Deetman, *Nieuw- en verbouw van de Tweede Kamer*, Den Haag 1989 (brochure)

Dienst Communicatie Tweede Kamer, *Kunst in de Tweede Kamer, kijkwijzer voortgezet onderwijs*, Den Haag z.j.

Victor Freijser (eindred.), *Het veranderend stadsbeeld van Den Haag; plannen en processen in de Haagse stedenbouw 1890-1990*, Den Haag 1990

Haags Historisch Museum, *Kunst voor de kamer; Vijf schetsontwerpen voor de nieuwe vergaderzaal van de Tweede Kamer*, Den Haag 1987

Christian Kühn (ed.), *Plenum. Places of power; Catalogue Austrian Pavilion La Biennale di Venezia 2014*, Basel 2014

Fleur van Rijn, Francien van Westreenen (red.), *We rule this city; architectuur en macht in Den Haag*, Den Haag 2008

J. Rodermond, C. Zwinkels, 'Gesprek met Pi de Bruijn over zijn Tweede Kamer-ontwerp: "een soort fatale trechter" ..', *De Architect*, 1980 (5), pp. 106-111

Jan Rutten, *Nieuwbouw Tweede Kamer*, Rotterdam 1992

P.E. Spijkerman (eindred.), *Tweede Kamer; Van doolhof naar eenheid*, Den Haag 1996

Paul Vermeulen, "De grootste gemene deler, Pi de Bruijns nieuwbouw voor de Tweede Kamer", *Archis*, 1992, nummer 5, pp 17-21

XML, *Theaters van democratie*, Amsterdam 2013 (ongepubliceerd onderzoeksverslag)

Geraadpleegde archieven:

- projectdossiers Rijksvastgoedbedrijf, Ministerie van Binnenlandse Zaken, Den Haag
- documentatie kunstopdrachten, Atelier Rijksbouwmeester, Den Haag
- documentatie Het Nieuwe Instituut, Rotterdam

Gehouden interviews:

- Pi de Bruijn (architect), Amsterdam, 19 februari 2015
- Tjeerd Dijkstra (voormalig rijksbouwmeester), Monnikendam, 19 februari 2015
- Askon Eden (voormalig adviseur Rijksgebouwendienst), Den Haag, 26 februari 2015
- Gerard Hougée (voormalig bouwcoördinator Rijksgebouwendienst), Delft, 26 februari 2015

Illustratieverantwoording:

Alle foto's zonder bronverwijzing zijn gemaakt door Wijnand Galema Architectuurhistoricus, tijdens de opname op 14 november 2014.